

DEPORTACJE GÓRNOŚLĄZAKÓW DO ZSRS W 1945 ROKU

MATERIAŁY DLA NAUCZYCIELA

SCENARIUSZE LEKCJI

ĆWICZENIA DODATKOWE I MAŁE PROJEKTY BADAWCZE

KALEJDOSKOP WYDARZEŃ WE WSPOMNIENIACH RODZIN

PRZYKŁADOWE TEMATY ESEJÓW

PROPOZYCJE WYCIECZEK EDUKACYJNYCH

BIBLIOGRAFIA

**DEPORTACJE
GÓRNOŚLĄZAKÓW
DO ZSRS
W 1945 ROKU**

EKI EDUKACYJNE IPN

DEPORTACJE GÓRNOŚLĄZAKÓW DO ZSRS W 1945 ROKU

MATERIAŁY DLA NAUCZYCIELA

KATOWICE 2020

AUTORZY

Scenariusze lekcji, bibliografia dla nauczyciela: **dr Kornelia Banaś, Marcin Niedurny, dr Andrzej Sznajder**

Koordinacja projektu drugiego wydania, omówienie zawartości teki, ćwiczenia dodatkowe i małe projekty badawcze, kalejdoskop wydarzeń we wspomnieniach rodzin, przykładowe tematy esejów, propozycje wycieczek edukacyjnych, spis kart zawartych w tece, zawartość płyty dołączonej do teki: **dr Kornelia Banaś**

Dodatek do teki: Płyta DVD – „Deportacje Górnoślązaków do ZSRS w 1945 roku”

Opracowanie płyty: **GALTEL FILM Grzegorz Barański**

Projekt graficzny: **Krzysztof Findziński, Tomasz Ginter, Łukasz Pogoda**

Projekt okładki: **Sylwia Szafrńska**

Korekta i redakcja: **Monika Rosenbaum**

Skład oraz opracowanie graficzne map nr 3 i 4: **Bogusław Nikonowicz** (nikostudio.pl)

Recenzenci: **dr Sebastian Rosenbaum, Magdalena Dzienis-Todorczuk**

Druk i oprawa:

Pasaż Sp. z o.o.

ul. Rydlówka 24

30-363 Kraków

Zdjęcie (Cmentarz łągierników) na pierwszej stronie teczki zbiorczej, na marginesach broszur oraz na kopercie płyty pochodzi ze zbiorów Fundacji Ośrodka KARTA

Wydanie II rozszerzone i zaktualizowane

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020

Publikację przygotowało Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej w Katowicach,
ul. Józefowska 102, 40-145 Katowice

ISBN 978-83-8098-987-0 (druk)

ISBN 978-83-8098-988-7 (pdf)

SPIS TREŚCI

Omówienie zawartości teki	7
Scenariusze lekcji	9
Andrzej Sznajder, „Końca wojny nie było” – Armia Czerwona na Górnym Śląsku w 1945 roku	9
Kornelia Banaś, <i>Kim byli deportowani z terenu Górnego Śląska do ZSRS w 1945 roku</i>	12
Marcin Niedurny, <i>Górnoślązacy na „niehumanitarnej ziemi”</i>	15
Andrzej Sznajder, „Na darmo czekali...” – losy Górnoślązaków deportowanych do ZSRS i ich rodzin	18
Kornelia Banaś, „Szedłbym do Was dzień i noc...” Listy jako źródło wiedzy o losach rodziny M.	21
Ćwiczenia dodatkowe i małe projekty badawcze	24
Kalejdoskop wydarzeń we wspomnieniach rodzin	28
Przykładowe tematy esejów	40
Propozycje wycieczek edukacyjnych	41
Spis kart zawartych w tece	42
Zawartość płyty DVD dołączonej do teki	46
Bibliografia dla nauczyciela	47

OMÓWIENIE ZAWARTOŚCI TEKI

Teka edukacyjna *Deportacje Górnoszlązaków do ZSRS w 1945 roku*, przygotowana przez ówczesne Biuro Edukacji Publicznej IPN w Katowicach, ukazała się po raz pierwszy w 2008 r. Ogromne zainteresowanie przemilczanym przez lata tematem wywózek Górnoszlązaków do ZSRS w 1945 r. spowodowało szybkie wyczerpanie całego nakładu (500 egz.). Dla autorów był to niewątpliwie powód do zadowolenia, ale też wyraźny sygnał, że istnieje duże zapotrzebowanie na materiały tego rodzaju.

Obserwowany w ostatniej dekadzie postęp w badaniach nad problemem wywózek do ZSRS w 1945 r., a także w upowszechnianiu wiedzy na ten temat sprawił, że szkoły coraz częściej podejmują „przemilczane” zagadnienie, a rodziny otwarcie poszukują informacji o swoich bliskich.

Z tego powodu zdecydowaliśmy się na ponowne wydanie naszej teki – rozszerzone i zaktualizowane; zachowaliśmy jednak tytuł oraz większość materiałów źródłowych i ikonograficznych. Zmianie uległa szata graficzna, która została dostosowana do obowiązującego aktualnie wzorca tek edukacyjnych wydawanych przez IPN.

Bezspornym obowiązkiem spoczywającym na nauczycielach, wychowawcach i rodzinach jest przekazanie młodemu pokoleniu wiedzy o masowych wywózkach mieszkańców Górnego Śląska do ZSRS w 1945 r., ponieważ było to jedno z najbardziej tragicznych wydarzeń w powojennych dziejach tego regionu.

W drugim wydaniu teki zachowaliśmy podział na *Materiały dla nauczyciela*, *Materiały dla ucznia* oraz *Karty*. Nowym elementem, stanowiącym integralną część teki, jest płyta DVD.

Materiały dla nauczyciela zawierają pięć scenariuszy lekcji, które mogą być wykorzystane na zajęciach z historii, języka polskiego, godzinie wychowawczej, lekcji regionalnej czy wiedzy o społeczeństwie w najwyższych klasach szkoły podstawowej i w szkołach ponadpodstawowych. Zachęcamy nauczycieli do opracowania własnych scenariuszy zajęć i wykorzystania do tego celu dodatkowych ćwiczeń i małych projektów badawczych lub fragmentów prac konkursowych zgrupowanych wokół istotnych zagadnień związanych

z deportacją z Górnego Śląska w 1945 r. (*Kalejdoskop wydarzeń we wspomnieniach rodzin*), a także materiałów zawartych na płycie DVD dołączonej do teki. Dla osób planujących rozszerzenie zajęć poświęconych deportacjom polecamy propozycje wycieczek edukacyjnych oraz przykładowe tematy esejów. Zarówno uczniom, jak i nauczycielom zamierzającym pogłębić swoją wiedzę na temat wywózek zaproponowano odpowiednią bibliografię. Ułatwieniem dla nauczyciela będzie z pewnością spis kart oraz opis zawartości płyty DVD dołączonej do teki.

W *Materiałach dla ucznia* umieszczono *Wprowadzenie* autorstwa dr. Dariusza Węgrzyna. Uzupełnienie wiedzy stanowią z pewnością dwa kalendaria: *Kalendarium wydarzeń* oraz *Kalendarium wkroczenia Armii Czerwonej na Górny Śląsk (styczeń – maj 1945 roku)* oraz *Wybór źródeł*.

Michał Skwara, prokurator OKŚZpNP IPN w Katowicach, omawia efekty prowadzonego śledztwa „w sprawie zbrodni komunistycznej, będącej jednocześnie zbrodnią przeciwko ludzkości, polegającej na deportacji mieszkańców Śląska – Górnego, Opolskiego i Cieszyńskiego, połączonej ze szczególnym udręczeniem”.

Ważną rolę w upamiętnieniu tamtych wydarzeń pełni od 2015 r. Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku, które utworzono w Radzionkowie we współpracy z ówczesnym Biurem Edukacji Publicznej IPN.

W *Materiałach dla ucznia* znajdują się również: słownik pojęć, biogramy ważniejszych postaci, bibliografia oraz wykaz skrótów.

Karty – trzecia część teki – zawierają unikatowy materiał ikonograficzny, faksymile dokumentów oraz mapy ułatwiające analizę problemu wywózek. Zostały one wykorzystane w zaproponowanych scenariuszach, ale mogą również stanowić podstawę dla innych zajęć.

Istotnym nośnikiem wiedzy na temat deportacji z Górnego Śląska jest dołączona do pakietu płyta DVD, na której umieszczono zróżnicowany materiał audiowizualny do wykorzystania w czasie realizacji różnych form edukacji, w tym przygotowany na zlecenie IPN film pt. *Przemilczana tragedia*.

Współczesna szkoła stara się przybliżyć młodym ludziom wiedzę regionalną na tle wydarzeń ogólnych, ucząc ich zarazem wartościowania i hierarchizowania, krytycznego podejścia do różnych źródeł wiedzy i samodzielnego myślenia. Mamy nadzieję, że proponowana teka edukacyjna pozwala zrealizować te zadania i przekazać uczniom nie-

zbędną wiedzę na temat deportacji Górnosłazaków do ZSRS w 1945 r.

dr Kornelia Banaś
Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN
w Katowicach

SCENARIUSZE LEKCJI

„KOŃCA WOJNY NIE BYŁO” – ARMIA CZERWONA NA GÓRNYM ŚLĄSKU W 1945 R.

Scenariusz lekcji historii dla uczniów szkoły ponadpodstawowej
Andrzej Sznajder

Czas trwania: 1 godzina lekcyjna (45 minut).

CELE LEKCJI

- zapoznanie uczniów z sytuacją na Górnym Śląsku w pierwszych miesiącach po zakończeniu okupacji hitlerowskiej,
- uzmysłowienie uczniom różnicy między losem ziem wcielonych do III Rzeszy a resztą Polski,
- kształtowanie umiejętności interpretowania wydarzeń i określania związków przyczynowo-skutkowych,
- kształtowanie wrażliwości na los jednostki i małych społeczności w czasie wojny i w obliczu konfliktów społecznych.

METODY

- wykład,
- analiza tekstów źródłowych,
- praca w grupach,
- „burza mózgów”.

POJĘCIA KLUCZOWE

- deportacja,
- zbrodnia wojenna,
- komendantury wojenne.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- Uchwała Państwowego Komitetu Obrony (GOKO) ZSRR z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3),
- *Zapomniana masakra*, artykuł Jana Drabiny (tekst źródłowy nr 4),
- *W nieprostej, poplątanej historii Górnego Śląska*, praca konkursowa Doroty Mazurczyk (tekst źródłowy nr 5),
- Wykaz maszyn, urządzeń, surowców i gotowych produktów wywiezionych z Górnego Śląska (tekst źródłowy nr 8),
- Relacja Henrietty Wodniok dotycząca wkroczenia wojsk sowieckich do Bytomia i wywiezienia jej ojca Pawła Wodnioka (tekst źródłowy nr 26),

PRZEBIEG ZAJĘĆ

1. Przedstaw uczniom cele lekcji, a następnie poproś ich o przypomnienie:
 - dat konferencji w Jałcie i Poczdamie oraz ustaleń Wielkiej Trójki dotyczących Polski,
 - wydarzeń towarzyszących wyzwolaniu spod okupacji hitlerowskiej innych (poza Górnym Śląskiem) regionów Polski (stosunek władz sowieckich do Armii Krajowej, utworzenie PKWN, powstanie warszawskie),
 - sytuacji mieszkańców Górnego Śląska w okresie okupacji (teren wcielony do III Rzeszy, volkslista, pobór do Wehrmachtu).
2. W formie wykładu omów wydarzenia związane z wyzwaniem Górnego Śląska spod okupacji hitlerowskiej:
 - ofensywę zimową Armii Czerwonej (styczeń–luty 1945 r.) na terenie Małopolski i Śląska,
 - daty wyzwolenia poszczególnych miast Górnego Śląska,
 - ustanowienie administracji polskiej na terenie Górnego Śląska (przyjazd gen. Aleksandra Zawadzkiego do Katowic, utworzenie województwa śląsko-dąbrowskiego).
3. Poproś uczniów, by na pojedynczych kartkach samoprzylepnych zapisali swoje skojarzenia związane z terminem „koniec wojny”, a następnie przykleili je do tablicy. Uporządkuj je, grupując według zbliżonych do siebie sformułowań, i odczytaj.
4. Podziel klasę na pięć grup – każdej grupie przydziel tekst źródłowy z pytaniami. Rozdaj uczniom przybory do pisania oraz arkusze papieru, na których będą zapisywać wyniki swoich prac.

Grupa I

Zadaniem grupy jest scharakteryzowanie zamierzeń władz sowieckich w stosunku do mieszkańców Górnego Śląska na podstawie Uchwały Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3).

Pytania dla grupy:

- określ rodzaj źródła, jego pochodzenie, autora i okoliczności jego powstania,
- kto był adresatem uchwały i do czego został przez nią zobowiązany,
- co było celem uchwały i kogo ona dotyczyła.

Grupa II

Zadaniem grupy jest scharakteryzowanie polityki władz sowieckich wobec zakładów przemysłowych Górnego Śląska na podstawie Wykazu maszyn, urządzeń, surowców i gotowych produktów wywiezionych z Górnego Śląska (tekst źródłowy nr 8).

Pytania dla grupy:

- określ rodzaj źródła, jego pochodzenie, autora i okoliczności jego powstania,
- jaką politykę prowadziły władze sowieckie wobec zajętych zakładów przemysłowych Górnego Śląska,
- na terenie jakich miast i miejscowości doszło do zajmowania majątku, jego demontażu i wywozu.

Grupa III

Zadaniem grupy jest scharakteryzowanie zachowania żołnierzy Armii Czerwonej w stosunku do mieszkańców Górnego Śląska na podstawie artykułu prof. Jana Drabiny *Zapomniana masakra* (tekst źródłowy nr 4).

Pytania dla grupy:

- określ rodzaj źródła, jego pochodzenie, autora i okoliczności jego powstania,
- jakie zdarzenia opisuje autor,
- jakie były następstwa masakry miechowickiej.

Grupa IV

Zadaniem grupy jest opisanie losów mieszkańców Górnego Śląska deportowanych do ZSRS w 1945 r. na podstawie relacji Henrietty Wodniok (tekst źródłowy nr 26).

Pytania dla grupy:

- ustal dane osobowe głównego bohatera (imię i nazwisko, wiek, miejsce zamieszkania, zawód),
- opisz okoliczności jego aresztowania i warunki transportu do ZSRS,
- opisz warunki życia i pracy w ZSRS,
- opisz losy rodziny bohatera.

Grupa V

Zadaniem grupy jest opisanie losów mieszkańców Górnego Śląska w 1945 r. na podstawie pracy konkursowej Doroty Mazurczyk *W nieprostej, poplątanej historii Górnego Śląska* (tekst źródłowy nr 5).

Pytania dla grupy:

- jak żołnierze i dowództwo Armii Czerwonej zachowywali się wobec mieszkańców Kobióra,
- jak mieszkańcy Kobióra odnosili się do żołnierzy Armii Czerwonej.

5. Poproś, by każda grupa zaprezentowała wyniki swojej pracy.
6. Zachęć uczniów, aby ponownie zapisali na kartkach samoprzylepnych swoje skojarzenia związane z określeniem „koniec wojny” – tym razem z punktu widzenia Górnoszlązaków. Poproś o przyklejenie kartek na tablicy, uporządkuj je i porównaj z zanotowanymi wcześniejszymi skojarzeniami.
7. Porządkując i podsumowując informacje podane przez uczniów, zwróć uwagę na to, że:
 - wkraczające na Górny Śląsk oddziały Armii Czerwonej traktowały te ziemie jako terytorium wroga, a ich mieszkańców uznawały za Niemców,
 - na zajmowanym przez Sowieców terytorium władzę sprawowały początkowo (od kilku tygodni do kilku miesięcy) tzw. komendantury wojenne (tymczasowa administracja wojskowa utworzona przez dowództwo Armii Czerwonej),
 - w okresie od lutego do marca 1945 r. deportowano z Górnego Śląska w głąb ZSRS ponad 46 tys. osób,
 - starania przedstawicieli polskiej administracji o powstrzymanie deportacji Górnoszlązaków oraz zaprzestanie grabieży zakładów przemysłowych pozostawały bez odpowiedzi ze strony władz sowieckich.
8. W ramach pracy domowej poproś uczniów o próbę odpowiedzi – w formie krótkiego eseju – na pytanie: Czy okoliczności, w jakich nastąpiło wyzwolenie Górnego Śląska spod okupacji hitlerowskiej, miały wpływ na późniejsze postawy jego mieszkańców w stosunku do państwa polskiego?

KIM BYLI DEPORTOWANI Z TERENU GÓRNEGO ŚLĄSKA DO ZSRS W 1945 R.

Scenariusz lekcji historii dla uczniów szkoły ponadpodstawowej
Kornelia Banaś

Czas trwania: 1 godzina lekcyjna (45 minut)

CELE LEKCJI

- zapoznanie uczniów z przyczynami deportacji mieszkańców Górnego Śląska w 1945 r.,
- uzmysłowienie uczniom, jakie grupy mieszkańców Górnego Śląska zostały objęte deportacją do ZSRS w 1945 r.,
- przedstawienie skutków tragedii, która dotknęła śląskie rodziny w 1945 r. w wyniku masowej deportacji mieszkańców Górnego Śląska,
- ćwiczenie umiejętności posługiwania się mapą i analizowania tekstów źródłowych.

METODY PRACY

- praca w grupach,
- analiza tekstów źródłowych,
- rozmowa nauczająca.

POJĘCIA KLUCZOWE

- internowanie,
- deportacja,
- volkslista.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- Pismo Ławrientija Berii do Józefa Stalina z 11 stycznia 1945 r. o mianowaniu pełnomocników NKWD ZSRS przy frontach Armii Czerwonej (tekst źródłowy nr 2),
- Uchwała Państwowego Komitetu Obrony (GOKO) ZSRS z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3),
- Protokół przesłuchania świadka Anny B. (tekst źródłowy nr 22),
- Protokół przesłuchania świadka Alfreda G. (tekst źródłowy nr 23),
- Protokół przesłuchania świadka Gerharda W. (tekst źródłowy nr 25),
- Podanie Moniki Orszulik do Zarządu Głównego PCK (tekst źródłowy nr 35),
- Decyzja NKWD o dalszym zatrzymaniu w łagrze Gerarda A. (karta nr 20),
- Zaświadczenie dla Maksymiliana Chroboka wydane przez Państwowy Urząd Repatriacyjny (karta nr 30),
- Mapa nr 1 *Górny Śląsk w latach 1922-1938* (karta nr 64),
- Biogramy: Anny B., Alfreda G., Gerharda W., A. Orszulika, M. Chroboka,
- Schemat – tabela kategoryzacji deportowanych.

PRZEBIEG ZAJĘĆ

1. Rozmowa nauczająca – uczniowie, wykorzystując mapę *Górny Śląsk w latach 1922–1938* (karta nr 64), przypominają przedwojenną sytuację polityczną Górnego Śląska i jej wpływ na losy mieszkańców tego regionu w czasie wojny oraz bezpośrednio po jej zakończeniu (podział Górnego Śląska w wyniku plebiscytu, problem włączenia województwa śląskiego do III Rzeszy, volkslista na terenie przedwojennego województwa śląskiego, służba w Wehrmachcie). Uczniom zainteresowanym tematyką regionalną można zadać na wcześniejszej lekcji zadanie zapoznania się z *Wprowadzeniem (Materiały dla ucznia)* i wykorzystanie zdobytej wiedzy w trakcie zajęć.
2. Stosując metodę „burzy mózgów”, poproś uczniów o podanie powodów, jakie mogły być przyczyną aresztowań i odosobnienia mieszkańców Górnego Śląska przez Armię Czerwoną w pierwszych miesiącach po jej wkroczeniu na ten teren.
3. Zaprezentuj uczniom tabelę kategoryzacji deportowanych. Podziel klasę na sześć grup, których zadaniem będzie odnalezienie w materiałach źródłowych i biogramach odpowiednich danych potrzebnych do wypełnienia tabeli:
 - Grupa I – tekst źródłowy nr 35 i biogram Alfreda Orszulika,
 - Grupa II – tekst źródłowy nr 22 i biogram Anny B.,
 - Grupa III – tekst źródłowy nr 25 i biogram Gerharda W.,
 - Grupa IV – karta nr 30 i biogram Maksymiliana Chroboka,
 - Grupa V – tekst źródłowy nr 23 i biogram Alfreda G.,
 - Grupa VI – karta nr 20.
4. Poproś, by grupy kolejno zaprezentowały wyniki swoich prac i wypełniły tabelę kategoryzacji deportowanych. Pozostali uczniowie zapisują informacje w zeszytach.
5. Poproś, by uczniowie pod Twoim kierunkiem odpowiedzieli na pytanie postawione w temacie lekcji.
6. Podaj uczniom szacunkową liczbę deportowanych z terenu Górnego Śląska do ZSRS i szacunkową liczbę deportowanych, którzy wrócili do Polski.
7. Rozdaj uczniom Uchwałę Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3) oraz Pismo Ławrientija Berii do Józefa Stalina z 11 stycznia 1945 r. o mianowaniu pełnomocników NKWD ZSRS przy frontach Armii Czerwonej (tekst źródłowy nr 2) i poleć, by wyszukali fragmenty wskazujące na kategorie osób podlegające deportacji. Zachęć uczniów do dyskusji na temat wywózki do ZSRS powstańców śląskich, członków AK, kobiet, starców i nieletnich. Na koniec podsumuj dyskusję i poproś, by uczniowie zapisali wnioski w zeszytach.
8. Podaj zainteresowanym uczniom bibliografię pozwalającą na poszerzenie wiadomości o deportacjach mieszkańców Górnego Śląska do ZSRS w 1945 r.
9. Praca domowa (do wyboru):
 - przeprowadź wywiad na temat deportacji mieszkańców swojej miejscowości lub okolicy z członkiem rodziny deportowanego,
 - przeczytaj wybraną pozycję z zamieszczonej w tece bibliografii dla ucznia i przygotuj krótką notatkę z lektury.

TABELA KATEGORYZACJI DEPORTOWANYCH

Nazwisko i imię	Wiek w chwili deportacji	Zawód	Miejsce zamieszkania w chwili deportacji	Narodowość, obywatelstwo, grupa DVL	Okoliczności i przyczyny deportacji	Miejsce zesłania

GÓRNOŚLĄZACY NA „NIELUDZKIEJ ZIEMI”

Scenariusz lekcji historii dla uczniów szkoły ponadpodstawowej
Marcin Niedurny

Czas trwania: 1 godzina lekcyjna (45 minut)

CELE LEKCJI

- zapoznanie uczniów z głównymi miejscami zsyłek deportowanych mieszkańców Górnego Śląska,
- uświadomienie uczniom, jak były zorganizowane obozy, do których trafili deportowani, i jakie warunki bytowe w nich panowały,
- określenie, w jakich gałęziach gospodarki byli wykorzystywani deportowani i jakie były warunki ich pracy,
- określenie, jakie były główne przyczyny śmierci deportowanych.

W trakcie lekcji uczniowie będą rozwijać następujące umiejętności:

- praca z mapą,
- analiza materiału filmowego,
- analiza i interpretacja różnych rodzajów tekstów źródłowych oraz źródeł ikonograficznych.

METODY PRACY

- wykład,
- projekcja filmu,
- analiza i interpretacja tekstów źródłowych i materiałów ikonograficznych.

POJĘCIA KLUCZOWE

- deportacja,
- łagier.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

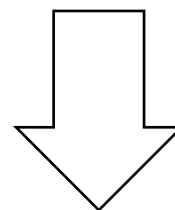
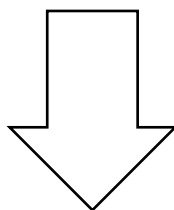
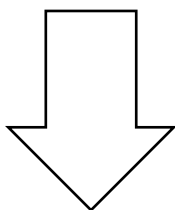
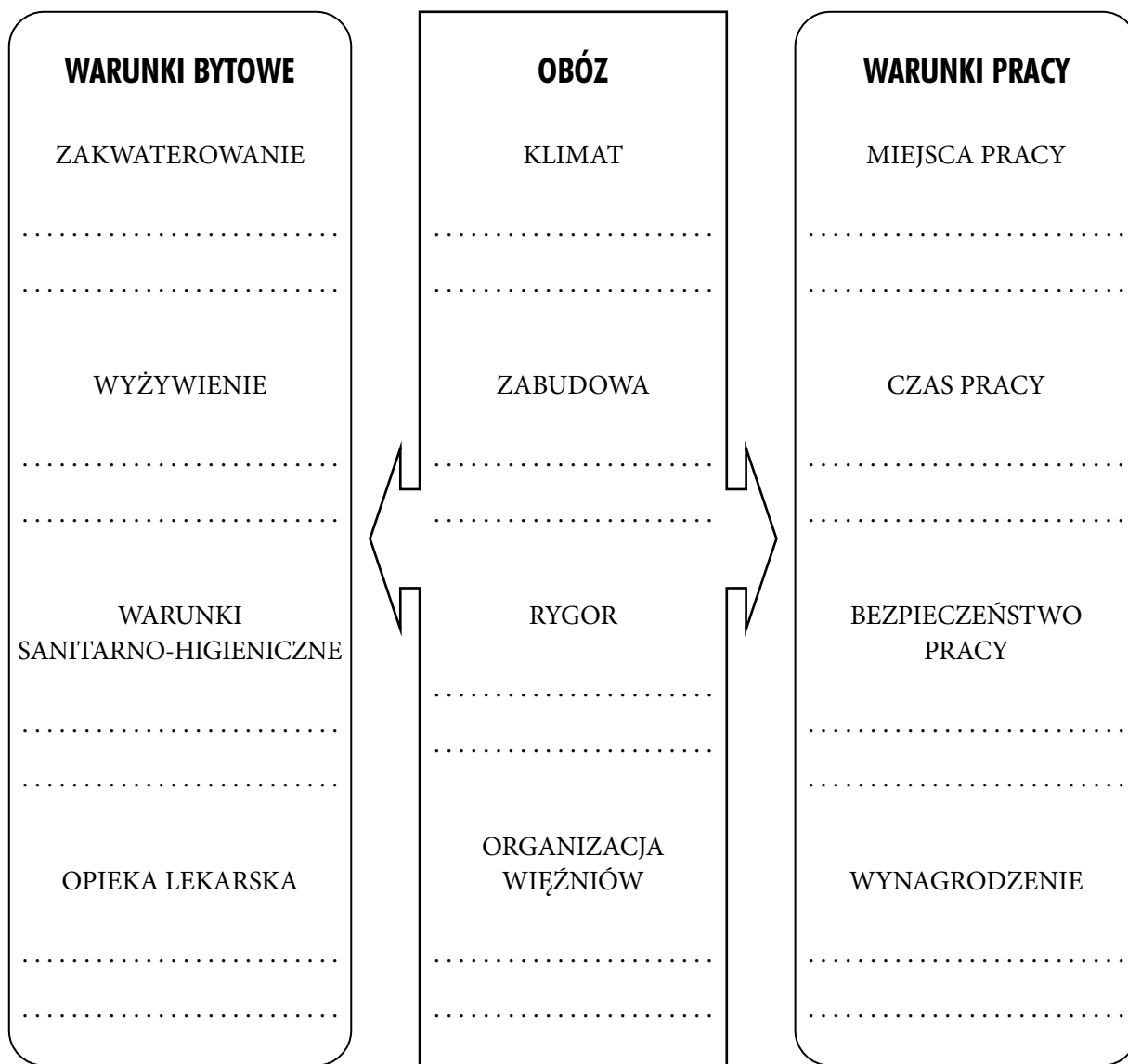
- Pamiętnik Ludwika Poloka (tekst źródłowy nr 12),
- Wspomnienia Ryszarda Szastoka (tekst źródłowy nr 13),
- Protokół przesłuchania Gerarda M. (tekst źródłowy nr 24),
- Relacja Vinzenta Z. (tekst źródłowy nr 27),
- Szkic żeńskiej części obozu w Karagandzie (karta nr 7),
- Rysunek obozu NKWD dla internowanych-aresztowanych nr 513 w Kandałakszy (karta nr 8),
- Informacja o internowanych obywatelach polskich z 28 lutego 1947 r. (karta nr 27),
- Mapy nr 3 i 4 z zaznaczonymi głównymi miejscami zsyłek Górnoślązaków (karty nr 66 i 67),
- Płyta DVD – fragmenty filmu *Przemilczana tragedia*,
- Schemat pomocniczy dołączony do scenariusza lekcji,
- Arkusze papieru i przybory do pisania.

PRZEBIEG ZAJĘĆ

1. Zapoznaj uczniów z celami lekcji. Poproś ich o przypomnienie informacji na temat łagrów jako jednego z głównych instrumentów sowieckiej polityki represyjnej wobec własnych obywateli i obywateli krajów podległych oraz na temat deportacji ludności polskiej z terenów zajętych przez Związek Sowiecki we wrześniu 1939 r. Zachęć uczniów, aby odwołali się do wiadomości zdobytych na lekcjach języka polskiego (literatura łagrowa).
2. Omów krótko specyfikę deportacji Górnoszlązaków w 1945 r. (dlaczego ich wywożono, jak przebiegały wywózki, jaka była ich skala). Zaprezentuj fragmenty filmu *Przemilczana tragedia* dotyczące geografii deportacji oraz warunków życia i pracy w sowieckich obozach. Poproś, aby w czasie projekcji uczniowie sporządzali notatki.
3. Posiłkując się materiałami źródłowymi (karta nr 7), wskaż na mapach (karta nr 66 i 67) główne miejsca zsyłek. Poproś uczniów, aby zastanowili się, jakie czynniki warunkowały takie rozmieszczenie (można wykorzystać mapę gospodarczą ZSRS).
4. Podziel uczniów na cztery grupy.
 - Grupa I – relacja Vinzenta Z. (nr 27),
 - Grupa II – pamiętnik Ludwika Poloka (nr 12),
 - Grupa III – relacja Gerarda M. (nr 24) i wspomnienia Ryszarda Szastoka (nr 13),
 - Grupa IV – Szkic żeńskiej części obozu w Karagandzie (karta nr 7) i rysunek obozu NKWD dla internowanych-aresztowanych nr 513 w Kandałakszy (karta nr 8).

Każdej grupie przydziel materiały źródłowe, arkusze papieru i przybory do pisania. Poleć uczniom, aby na podstawie analizy materiałów źródłowych oraz notatek z obejrzanego wcześniej filmu:

- przedstawili organizację obozów, do których trafili deportowani (położenie, infrastruktura, rygor, formy organizacji więźniów),
 - opowiedzieli, jak wyglądał dzień w obozie,
 - opisali warunki bytowe panujące w obozach (zakwaterowanie, warunki sanitarno-higieniczne, wyżywienie),
 - wskazali gałęzie gospodarki, w których wykorzystywano deportowanych,
 - opisali warunki ich pracy,
 - wymienili główne przyczyny śmierci deportowanych,
 - odpowiedzieli na pytanie, czy władze obozowe próbowały przeciwdziałać wysokiej śmiertelności wśród deportowanych i uzasadnili swoją odpowiedź.
5. Na pracę przeznacz 20 minut. W tym czasie narysuj na tablicy schemat dołączony do scenariusza. Poproś uczniów, aby – na podstawie obejrzanego filmu i analizy materiałów źródłowych – uzupełnili go krótkimi hasłami. Uporządkuj hasła i podsumuj lekcję (jako materiał ilustracyjny możesz wykorzystać pozostałe karty zamieszczone w pakiecie).
 6. W ramach pracy domowej poproś uczniów, by na podstawie informacji uzyskanych na lekcji oraz dzięki wiadomościom zawartym w podręczniku historii wskazali podobieństwa w warunkach życia obywateli polskich deportowanych na Wschód w latach 1940–1941 i mieszkańców Górnego Śląska wywiezionych w 1945 r.

PRZYCZYNY MASOWEJ ŚMIERCI DEPORTOWANYCH

.....

.....

„NA DARMO CZEKALI” – LOSY GÓRNOŚLĄZAKÓW ZESŁANYCH DO ZSRS I ICH RODZIN

Scenariusz lekcji historii dla uczniów szkoły podstawowej
Andrzej Sznajder

Czas trwania – 1 godzina lekcyjna (45 minut).

CELE LEKCJI

- zapoznanie uczniów z okolicznościami deportacji mieszkańców Górnego Śląska w 1945 r. i losami rodzin osób deportowanych,
- kształtowanie umiejętności interpretowania źródeł historycznych i pracy w zespole,
- rozwijanie poczucia więzi z tradycją własnego regionu.

METODY

- wykład,
- rozmowa nauczająca,
- praca w grupach,
- analiza tekstów źródłowych,
- dyskusja.

POJĘCIA KLUCZOWE

- deportacja,
- łagry,
- internowanie,
- roboty przymusowe.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- Uchwała Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3),
- Relacja Anieli Tatarczyk na temat wkroczenia wojsk sowieckich do Mszany (tekst źródłowy nr 6),
- Zażalenie Polek ze Śląska Opolskiego skierowane do polskiego rządu (tekst źródłowy nr 10),
- Sprawozdanie sytuacyjne starosty bytomskiego Pawła Nantki-Namirskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach (tekst źródłowy nr 11),
- List Krystyny Górniak do redakcji „Trybuny Robotniczej” (tekst źródłowy nr 28),
- List Joachima Paweli do redakcji „Trybuny Robotniczej” (tekst źródłowy nr 29),
- List Wernera Malika, mieszkańca Katowic, do redakcji tygodnika „Górnik” (tekst źródłowy nr 30),
- Arkusze papieru i przybory do pisania.

PRZEBIEG LEKCJI

1. Poproś uczniów o przypomnienie, kiedy i w jakich okolicznościach zsyłano Polaków w głąb Rosji i ZSRS. Uzupełnij i uporządkuj podane informacje.
2. Przedstaw uczniom cele lekcji.
3. W formie krótkiego wykładu przedstaw wydarzenia poprzedzające akcję deportacji Górnoszlązaków:
 - zwróć uwagę na fakt, że w latach okupacji Górny Śląsk został wcielony do III Rzeszy,
 - podaj datę rozpoczęcia wielkiej ofensywy zimowej Armii Czerwonej, w wyniku której Górny Śląsk został wyzwolony spod okupacji hitlerowskiej,
 - podaj datę wyzwolenia miasta lub miejscowości, w których mieszkają uczniowie,
 - wybranego i przygotowanego wcześniej ucznia poproś o odczytanie relacji Anieli Tatarczyk (tekst źródłowy nr 6).
4. Rozdaj uczniom Uchwałę Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 3 lutego 1945 r. (tekst źródłowy nr 3). Po przeczytaniu przez uczniów dokumentu zapytaj:
 - kto był adresatem uchwały i do czego został przez nią zobowiązany,
 - co było celem uchwały,
 - kogo dotyczy punkt 2 uchwały.

Uzupełniając odpowiedzi uczniów, opisz mechanizm przeprowadzania deportacji. Podkreśl, że zatrzymanie danej osoby odbywało się w różnych okolicznościach. Mogło to być:

- wezwanie (za pomocą plakatów) przez sowieckie władze wojskowe wszystkich mężczyzn do stawienia się w wyznaczonych miejscach do prac porządkowych,
- aresztowanie osób związanych z Polskim Państwem Podziemnym przez żołnierzy sowieckich wspólnie z funkcjonariuszami polskiej milicji,
- internowanie robotników (całych załóg zmianowych) bezpośrednio w zakładach pracy.

Zwróć uwagę, że zatrzymane osoby umieszczano w prowizorycznych punktach internowania, a następnie w obozach zbiorczych (np. w Łabędach lub Oświęcimiu), skąd pociągami wywożono ich w głąb ZSRS.

5. Podziel uczniów na pięć grup i przydziel im teksty źródłowe wraz z poleceniami. Rozdaj uczniom przybory do pisania oraz arkusze papieru, na których będą zapisywać wyniki swoich prac.

Grupa I

List Wenera Malika (tekst źródłowy nr 30)

Pytania dla grupy:

- który z członków rodziny Wenera Malika został zatrzymany i jak do tego doszło,
- jakie były dalsze losy zatrzymanej osoby,
- jak potoczyły się dalsze losy rodziny.

Grupa II

Zażalenie Polek ze Śląska Opolskiego skierowane do polskiego rządu (tekst źródłowy nr 10)

Pytania dla grupy:

- kim byli, zdaniem kobiet ze Śląska Opolskiego, mężczyźni deportowani do ZSRS,
- jakie były dalsze losy rodzin deportowanych mężczyzn?

Grupa III

List Joachima Paweli (tekst źródłowy nr 29)

Pytania dla grupy:

- który z członków rodziny Joachima Paweli został zatrzymany i jak do tego doszło,
- jakie były dalsze losy zatrzymanej osoby,
- jak potoczyły się dalsze losy rodziny.

Grupa IV

List Krystyny Górniak (tekst źródłowy nr 28)

Pytania dla grupy:

- który z członków rodziny Krystyny Górniak został zatrzymany i jak do tego doszło,
- jakie były dalsze losy zatrzymanej osoby,
- jak potoczyły się dalsze losy rodziny.

Grupa V

Sprawozdanie sytuacyjne starosty bytomskiego Pawła Nantki-Namirskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach (tekst źródłowy nr 11),

Pytania dla grupy:

- co było przyczyną trudnej sytuacji kobiet zgłaszających się do starosty bytomskiego,
- w jaki sposób mieszkanki Bytomia chciały poprawić swoją sytuację,
- jak potoczyły się dalsze losy rodzin.

6. Poproś, by każda grupa zaprezentowała rezultaty swojej pracy. Następnie zachęć uczniów do dyskusji i poszukiwania podobieństw w losach śląskich rodzin. Zwróć uwagę na następujące kwestie:
 - płeć, wiek i rodzaj wykonywanej pracy osób aresztowanych,
 - brak jakichkolwiek zarzutów lub oskarżeń mogących być powodem aresztowania,
 - tylko jeden z deportowanych imiennie wymieniony w analizowanych dokumentach wrócił do domu.
7. Podsumuj informacje uzyskane przez uczniów, a następnie przedstaw pełne dane dotyczące deportacji Górnoślązaków w 1945 r., w szczególności następujące kwestie:
 - w okresie od lutego do marca 1945 r. deportowano z Górnego Śląska w głąb ZSRS ponad 46 tys. osób,
 - starania przedstawicieli polskiej administracji o powstrzymanie deportacji Górnoślązaków oraz zaprzestanie grabieży zakładów przemysłowych pozostawały bez odpowiedzi władz sowieckich,
 - aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. sprawa deportacji Górnoślązaków była owiana tajemnicą i milczeniem.
8. W ramach pracy domowej poproś, by uczniowie poszukali dokumentów i świadków deportacji Górnoślązaków do ZSRS w 1945 r. Poleć im, by zredagowali ogłoszenie prasowe będące apelem o zgłaszanie się osób, które mogą pomóc w tych poszukiwaniach. Ogłoszenie powinno zawierać informacje o tym, kto prowadzi poszukiwania, jaki jest ich cel, gdzie można się zgłaszać oraz zwięzłe uzasadnienie, które zachęci do nawiązania kontaktu.

„SZEDŁBYM DO WAS DZIEŃ I NOC...” LISTY JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O LOSACH RODZINY M.

Scenariusz lekcji języka polskiego lub godziny wychowawczej dla szkoły podstawowej
Kornelia Banaś

Czas trwania: 1 godzina lekcyjna (45 minut).

CELE LEKCJI

- zapoznanie uczniów z głównymi cechami listu i pojęciem epistolografii,
- poznanie kontekstu historycznego korespondencji Franciszka M.,
- ćwiczenie umiejętności nazywania stanów uczuciowych i określania relacji między członkami rodziny M.,
- kształcenie umiejętności uzasadniania znaczenia więzi rodzinnych w sytuacjach kryzysowych,
- ćwiczenie umiejętności pisania o wartościach płynących z utrzymywania więzi w okresach rozłąki poprzez korespondencję papierową, elektroniczną itp.,
- rozwijanie umiejętności:
 - analizy i interpretacji tekstu źródłowego,
 - poszukiwania, porządkowania i wykorzystywania informacji z różnych źródeł (teksty źródłowe), słowniki, encyklopedia, internet),
 - publicznego prezentowania wyników swojej pracy,
 - łączenia przeszłości z terażniejszością i wyszukiwania treści uniwersalnych.

UWAGI DOTYCZĄCE PROWADZENIA LEKCJI

- temat może być realizowany na lekcji języka polskiego lub na godzinie wychowawczej (z pominięciem zagadnień literackich na rzecz poszerzonej dyskusji na temat więzi rodzinnych i roli kontaktu osobistego w ich pielęgnowaniu),
- wskazane jest przeprowadzenie zajęć w połączeniu z lekcją historii dotyczącą deportacji mieszkańców Górnego Śląska do ZSRS w 1945 r. lub poprzedzenie jej projekcją jednego z filmów poświęconych tej tematyce.

METODY

- analiza tekstów źródłowych,
- dyskusja,
- praca ze słownikiem lub encyklopedią.

POJĘCIA KLUCZOWE

- list,
- epistolografia,
- więzi rodzinne.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- List Franciszka M. z 4 sierpnia 1947 r. (tekst źródłowy nr 14),
- List Franciszka M. z 7 listopada 1948 r. (tekst źródłowy nr 15),
- List Franciszka M. z 16 stycznia 1949 r. (tekst źródłowy nr 16),
- List Franciszka M. z 23 stycznia 1949 r. (tekst źródłowy nr 17),
- List Franciszka M. z 6 lutego 1949 r. (tekst źródłowy nr 18),
- List Franciszka M. z 7 marca 1949 r. (tekst źródłowy nr 19),
- List Franciszka M. z 17 kwietnia 1949 r. (tekst źródłowy nr 20),
- Faksymile listów Franciszka M. (karty nr 15 a i b oraz 16 a i b),
- *Słownik terminów literackich*,
- Arkusze papieru i przybory do pisania.

PRZEBIEG LEKCJI

1. Rozpocznij lekcję od rozmowy z uczniami na temat ostatnio otrzymanych lub wysłanych listów. Poproś o odpowiedź na pytanie, jakie sytuacje warunkują taki rodzaj kontaktu. Wprowadź pojęcie epistolografii.
2. Podaj temat zajęć. Wyjaśnij, że ze względu na życzenie dzieci Franciszka M. nazwisko rodziny jest zanonimizowane i zapisane w formie inicjału. Poinformuj uczniów, że większość listów została napisana w języku niemieckim, dlatego będą korzystać z ich polskich tłumaczeń.
3. Podziel klasę na cztery grupy. Każdej przydziel wybrane fragmenty listów Franciszka M. oraz polecenia do wykonania. Poproś uczniów o zapisanie wniosków na arkuszach papieru.

Grupa I

Listy Franciszka M. z 7 listopada 1948 r. oraz z 16 i 23 stycznia 1949 r. (teksty źródłowe nr 15, 16, 17).

Polecenia dla grupy:

- w podanych tekstach wyszukaj fragmenty opisujące relacje między Jadwigą i Franciszkiem jako małżonkami, nazwij je,
- jaki rodzaj więzi ich łączy, czy jest to uczucie stabilne?

Grupa II

Listy Franciszka M. z 16 stycznia, 6 lutego i 7 marca 1949 r. (teksty źródłowe nr 16, 18, 19).

Polecenia dla grupy:

- podaj imiona dzieci Franciszka M.,
- określ, jaki jest stosunek ojca do dzieci,
- uzasadnij swoją opinię wybranymi cytatami.

Grupa III

Listy Franciszka M. z 16 stycznia, 6 lutego i 7 marca 1949 r. (teksty źródłowe nr 16, 18, 19).

Polecenia dla grupy:

- jakie wydarzenia z życia rodziny i jakie wartości moralne mają szczególne znaczenie dla Franciszka M. jako ojca i męża,
- uzasadnij swoją opinię wybranymi cytatami.

Grupa IV

Listy Franciszka M. z 4 sierpnia 1947 r. oraz z 6 lutego i 7 marca 1949 r. (teksty źródłowe nr 14, 18, 19).

Polecenia dla grupy:

- na podstawie listów Franciszka M. określ ramy czasowe korespondencji, miejsce pobytu autora i adresatów jego korespondencji oraz sprecyzuj, w jaki sposób listy docierały do adresatów.
4. Poproś przedstawicieli grup I–III o prezentację wyników pracy grupy. Podsumuj efekty ich pracy oraz oceń sposób prezentacji.
 5. Zachęć uczniów z grup I–III do dyskusji i próby ustalenia brakujących ogniw w ich wiedzy na temat losów rodziny M. (miejsce pobytu Franciszka M. a miejsce pobytu jego rodziny, ramy czasowe korespondencji).
 6. Udziel głosu przedstawicielowi grupy IV, który weryfikuje ustalenia kolegów z grup I–III. Na koniec podsumuj efekty pracy grupy i oceń sposób ich prezentacji.
 7. Rozdaj uczniom kartki z kserokopią biogramu Franciszka M. (biogram zamieszczony w materiałach dla ucznia). Zwróć uwagę na fakt, że licząca ponad 50 listów łagrowa korespondencja Franciszka M. stanowi unikatowy zbiór wśród dokumentów dotyczących deportacji Górnoślązaków do ZSRS w 1945 r. W niektórych obozach obowiązywał zakaz wysyłania korespondencji, w innych łagiernicy mieli prawo napisać do rodziny raz lub dwa razy w miesiącu. Często takie listy stanowiły jedyny dowód ich życia i potwierdzenie miejsca ich pobytu. Często jednak listy nigdy nie docierały do adresatów.
 8. Poproś uczniów o ustalenie głównych cech listu na podstawie przeczytanej korespondencji oraz dostępnych słowników lub encyklopedii (między innymi *Słownik terminów literackich*): identyczność podmiotu mówiącego z autorem, ukierunkowanie na określony cel porozumienia, nieobecność adresata, wpływ listu na relacje między autorem a adresatem.
 9. Na zakończenie lekcji zachęć uczniów do podzielenia się osobistymi refleksjami na temat rodziny M., a także uniwersalnych treści dotyczących więzi rodzinnych, które można odnaleźć w napisanych w latach czterdziestych XX w. listach łagrowych Franciszka M.
10. W ramach pracy domowej poproś uczniów (do wyboru) o:
- napisanie listu do członka swojej rodziny, który przebywa z dala od rodzinnego domu,
 - porównanie listu tradycyjnego z elektronicznym i wymienienie ich wad oraz zalet.

ĆWICZENIA DODATKOWE I MAŁE PROJEKTY BADAWCZE

1. Przed wybuchem II wojny światowej obszar Górnego Śląska został podzielony w wyniku plebiscytu i znalazł się w granicach dwóch państw: Rzeczypospolitej Polskiej i Rzeszy Niemieckiej. Sytuacja ta wpłynęła na sposób traktowania tutejszej ludności przez władze niemieckie, a później także przez komendantury sowieckie i władze polskie. Korzystając z mapy nr 1 (karta nr 64), sprawdź, na terenie którego państwa znajdowała się Twoja miejscowość, i ustal, jaki byłby Twój status obywatela przed wybuchem II wojny światowej, w czasie wojny i po jej zakończeniu. W wypowiedzi wykorzystaj pojęcia: obywatel Rzeszy, niemiecka lista narodowościowa (DVL), weryfikacja, rehabilitacja.
2. Wyszukaj w tekstach źródłowych opisy okoliczności wywózek do ZSRS (np. teksty źródłowe nr 21 i 33). Wypisz podane trasy wywózek, a następnie odszukaj na mapie wymienione miejscowości i wyznacz szlaki deportacji. Wykorzystaj posiadaną wiedzę i umiejętności do wykonania następujących zadań:
 - oblicz długość tych tras w kilometrach,
 - ustal i zaznacz na trasie miejsca i czas pobytu od momentu aresztowania/internowania,
 - oblicz czas pobytu poza domem wybranego deportowanego.Wykonaj podobne zadanie w odniesieniu do trasy powrotnej deportowanych (np. relacja Marii Reginy Kudli na płycie DVD oraz karty nr 31–32 i 34 a lub tekst źródłowy nr 32).
3. Postaraj się odnaleźć w swojej okolicy (np. gminie, powiecie) miejsca związane z wywózką lub miejsca, w których upamiętniono te wydarzenia. Wymyśl własne formy oznakowania tych miejsc i nanieś je na mapę terenu.
4. Zaprojektuj stronę internetową poświęconą deportacjom:
 - w swojej miejscowości,
 - w okolicy,
 - w powiecie.Opracuj listę osób wywiezionych z tego terenu, elektroniczną wersję mapy z zaznaczonym „szlakiem deportowanych”, zdjęcia miejsc pamięci itd. Zaproponuj jej umieszczenie na stronach szkoły, gminy itp.
5. Odszukaj na *Kartach* zdjęcia przedmiotów, które zostały przywiezione ze zsyłki przez deportowanych (np. brzytwa, różanec, ołówki i pędzelki itp.). Dokonaj ich podziału według sfery życia, do której należą. Zgromadź określenia, które oddają zawarty w takim zestawie przedmiotów przekaz o poziomie życia deportowanych. (Dla uzupełnienia wiedzy można zapoznać się z fragmentami *Pamiętnika* Ludwika Poloka – tekst źródłowy nr 12).
6. Na podstawie dostępnych na *Kartach* szkiców i zdjęć przedstawiających miejsca zsyłki Górnoszlązków do ZSRS w 1945 r. opracuj listę ograniczeń wolnościowych i obostrzeń pobytu w tych miejscach osób deportowanych.
7. Spośród obiektów upamiętniających wywózki z Górnego Śląska do ZSRS w 1945 r. (pomniki, tablice pamiątkowe), wybierz te, które – Twoim zdaniem – za pomocą napisu czy formy artystycznej wyrażają dramat tamtych wydarzeń. Określ, jakie elementy artystyczne zostały w nich wykorzystane.

8. Korzystając z zasobu materiałów ikonograficznych umieszczonych na *Kartach*, zaprojektuj plakat, infografikę lub inną formę przekazu, w której przedstawisz lub wyrazisz tragedię wywózek z Górnego Śląska w 1945 r.
9. Porównaj dane zawarte w *Spisie polskich obywateli górników...* z danymi liczbowymi wskazanymi przez prokuratora podczas śledztwa IPN oraz w bazie danych opracowanej przez dr. Dariusza Węgrzyna (*Wprowadzenie*). Zwróć uwagę na liczbę osób ujętych w tych spisach. Odpowiedz na pytanie, co spowodowało tak dużą rozbieżność danych.
10. Wyszukaj w tece materiały tekstowe i filmowe (np. relację Marii Reginy Kudli – płyta DVD, teksty źródłowe nr 21, 32), które przedstawiają sytuację deportowanych kobiet. Określ, na jakie uciążliwości były one skazane ze względu na płeć i warunki fizyczne.

LOSY RODZINY SKRZYPCZYKÓW

Mały projekt badawczy

Zgromadź dostępne w tece edukacyjnej materiały dotyczące Wilkowyj i losów zamieszkałej tam rodziny Skrzypczyków. Ułóż dokumenty w porządku chronologicznym. Ustal dane biograficzne Pawła i Marii Skrzypczyków oraz ich losy po wywózce z Wilkowyj. Odpowiedz, dlaczego nie możemy zaliczyć Pawła do osób deportowanych?

Przeanalizuj tekst źródłowy nr 21. Czy informacje o śmierci Pawła dotarły do jego żony?

Podjmij dyskusję na jeden z tematów:

- Rodzina ma prawo do wiedzy o śmierci i miejscu pochówku swoich bliskich.
- Obowiązek informowania o śmierci i miejscu pochówku członka rodziny wynika z cywilizacyjnych i humanitarnych zachowań leżących u podstaw człowieczeństwa. Znajdź inne przykłady z historii wskazujące na zaniedbania, a nawet świadome zaniechania w tym względzie.

LOSY PAWŁA STELLERA – DEPORTOWANEGO ARTYSTY

Mały projekt badawczy

Jeśli masz taką możliwość, odwiedź Dział Grafiki im. Pawła Stellera w Muzeum Historii Katowic w Katowicach przy ul. Kościuszki 47. Zapoznaj się z pracami artysty z okresu zesłania oraz z materiałami na ten temat wydanymi przez Muzeum Historii Katowic.

Zgromadź informacje (wykorzystując m.in. publikacje wskazane w bibliografii i materiały z Muzeum Historii Katowic) i opracuj życiorys Pawła Stellera ze szczególnym uwzględnieniem lat 1945–1947. Odnotuj informacje na temat jego dorobku artystycznego, stosowanych technik artystycznych, a także prac, które powstały na zesłaniu lub były związane z tym okresem (np. rysunek ołówkiem *Kemirowo 1945*, rysunek ołówkiem *Portret mężczyzny*).

Podjmij próbę charakterystyki prac związanych z wywózką Stellera i jego pobytem w obozie nr 503 w Kemerowie, skupiając uwagę na temacie i technice, w której zostały wykonane rysunki, oraz dacie ich powstania (zob. również zdjęcia ołówków i pędzelków, którymi malarz posługiwał się na zesłaniu).

Odczytaj zapiski, które znalazły się na pracach, i spróbuj stwierdzić, które są autorstwa Pawła Stellera. Odpowiedz na pytanie, co wnoszą te informacje do Twojej wiedzy o deportacjach.

Znajdź zdjęcie i informacje na temat okoliczności powstania pomnika wdzięczności Armii Czerwonej, który 27 lutego 1945 r. został odsłonięty na pl. Wolności w Katowicach.

Korzystając z wiedzy o okolicznościach powstania tego monumentu oraz o przyczynach tworzenia szkiców i rysunków na zesłaniu, odpowiedz na pytanie o motywację artysty do wykonania tych jakże różnych prac.

Napisz esej na temat: W jakim stopniu, Twoim zdaniem, twórczość Pawła Stellera z lat 1945–1947 była zależna od warunków zewnętrznych, a w jakim odzwierciedlała jego zainteresowania artystyczne?

Zadanie dodatkowe: Wypisz z notatek znajdujących się na rysunkach Stellera zapis miejscowości, w której przebywał. Jak sądzisz, skąd wynika rozbieżność? Znajdź rosyjski zapis tego miejsca. Odszukaj to miejsce na mapie.

ROMAN LANGER I JEGO RODZINA ZIELONKOWSKICH

Mały projekt badawczy

W tekstach źródłowych oraz na *Kartach* wyszukaj zdjęcia i dokumenty, które dotyczą rodziny Langer/Zielonkowski. Wypisz członków tej rodziny, daty ich urodzenia, ustal ich wiek w 1945 roku (moment wywózki ojca) oraz w roku 1950 (jego powrót do Polski).

Oblicz, jak długo w trudnych latach powojennych Anna Langer, żona deportowanego Romana, pozostawała bez stałych środków do życia i utrzymania rodziny. W jaki sposób zabiegała samodzielnie o jej utrzymanie? Kiedy i na jakiej podstawie przyznano rodzinie Langer pensje (wdowią i sieroce)?

Wyjaśnij reakcję córek na widok powracającego do domu ojca.

Zapoznaj się z zaświadczeniem pracy Romana Zielonkowskiego (karta nr 39). Zwróć uwagę, czy w tym zestawieniu uwzględniono pracę na zesłaniu w ZSRS. Jakie były konsekwencje takiego potraktowania Zielonkowskiego? Przeanalizuj Zaświadczenie Rady Zakładowej (karta nr 38).

Wyszukaj w dokumencie zmieniającym nazwisko Langer na Zielonkowski (karta nr 37) podstawę prawną i znajdź w internecie te akty prawne. Zapoznaj się ze wskazanymi fragmentami dekretu i rozporządzenia, na podstawie których dokonano tej zmiany. Jakie jest Twoje indywidualne stanowisko w tej sprawie? Wypisz argumenty przemawiające za taką postawą.

ZWYCIĘZCY, ZWYCIĘŻENI, ZNIEWOLENI – LUDZKIE REAKCJE I WZAJEMNE ZACHOWANIA

Mały projekt badawczy

Na podstawie wybranych z teki materiałów przedstaw różne zachowania obywateli ZSRS:

- sowieckich żołnierzy i NKWD wobec mieszkańców zajmowanego przez Armię Czerwoną Górnego Śląska.
- żołnierzy sowieckich w czasie powrotu do ZSRS,
- prostych obywateli mieszkających niedaleko łagrów i pracujących w tych samych miejscach wobec deportowanych.

Zapoznaj się z tekstami źródłowymi nr 31, 32 i 33. Wyszukaj w nich fragmenty, w których opisano:

- a) zachowanie Polaków – zesłańców przebywających na terenie ZSRS wobec deportowanych Górnolązaków,
- b) zachowanie wolnych obywateli polskich wobec wracających do kraju deportowanych.

Na podstawie wybranych materiałów wskaż, jakie były reakcje deportowanych, ich rodzin i osób postronnych na ich powrót do kraju z Zachodu (radziecka strefa okupacyjna) mimo wcześniejszej wywózki do ZSRS.

DEPORTACJE W 1945 ROKU Z TERENU GÓRNEGO ŚLĄSKA I Z INNYCH REGIONÓW POLSKI

Mały projekt badawczy

Wybierz jeden z artykułów zawartych w publikacji *Deportacje do Związku Sowieckiego z ziem polskich w latach 1944–1945. Perspektywa porównawcza*, pod redakcją S. Rosenbauma i D. Węgrzyna, dotyczący deportacji z innego regionu Polski (np. z Warmii i Mazur lub Pomorza Wiślanego). Zapoznaj się z jego treścią i poleć to zadanie wybranym uczniom. Wspólnie odszukajcie szkoły, które znajdują się na tamtym terenie, i ustalcie, które z nich zajmują się problematyką wywózek do ZSRS w 1945 r. Nawiążcie kontakt z jedną z nich i podejmijcie współpracę. Opracujcie wspólny plan wymiany wiedzy i doświadczeń.

(Uwaga: w przypadku zainteresowania Pomorzem Wiślanym warto zapoznać się również z publikacją Mirosława Golona pt. *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001).

KALEJDOSKOP WYDARZEŃ WE WSPOMNIENIACH RODZIN

Fragmety prac konkursowych¹

OKOLICZNOŚCI WYWÓZKI

W lutym 1945 r. w kopalni „Bytom” ukazało się ogłoszenie obwieszczające, że każdy pracownik ma się zgłosić w kopalni „Dymitrow”. Było to wyznaczone miejsce zbiórki górników ze wszystkich kopalń. Gdyby ktoś się nie zgłosił, groziła mu kara śmierci. Górnicy mieli zostać skierowani do prac przy usuwaniu skutków przejścia frontu. Do napraw dróg i kolei. Miejsce pracy nie zostało określone. Jedyna informacja, jaką usłyszeli, była taka, by zabrali ze sobą żywność na dwa tygodnie. Do czasu zbiórki Michał nie chodził już do pracy. On i cała jego rodzina bardzo przeżywali tę sytuację. Sam chyba przeczuwał w duchu tragedię. Gdy nadszedł dzień odjazdu, na dworzec kolejowy w Rojcy odprowadził go syn – Franciszek. [...]

Po dotarciu na miejsce zbiórki górnicy zostali przebadani przez lekarzy. Tylko nielicznych chorych zawrócono do domów.

Zofia Hanzel, *List pożegnalny ojca*

* * * *

Ojciec nasz został internowany 12 lutego 1945 r. Mama często powtarzała, że ojciec został zabrany z kopalni „Bytom”. Poszedł do pracy i już nie wrócił. Mama została sama z pięciorgiem dzieci, bez środków do życia. Miało tak być tylko przez dwa tygodnie, co zapisano w ogłoszeniach wywieszonych w kopalni; mimo tego tata nigdy nie wrócił. W książeczce pracy jest pieczętka, że 13 lutego 1945 roku został zwolniony z pracy.

Monika Batzik, *Gdzie jest mój tata?*

* * * *

Pojawiła się wywieszka, na której napisano, że mężczyźni do pięćdziesiątego roku życia mają „iść” do pracy na 14 dni. Mieli się zebrać w Pyskowicach koło małej restauracji, skąd przetransportowano ich do Łabęd². Przez jakiś czas pracowali tam, a później zaczęto ich wywozić do Rosji. Wywożono ich bydłocymi wagonami.

Nikoła Stępień, *A przecież obiecał: Wróć!*

¹ Cytaty pochodzą z prac, które wpłynęły na konkurs zorganizowany przez Biuro Edukacji Publicznej IPN w Katowicach w 2014 r. pt. „*Niech świat pamięta o nas...*” *Losy osób deportowanych do ZSRS z terenu Górnego Śląska w 1945 r.* Część prac konkursowych ukazała się drukiem w wydanej w 2016 r. publikacji pod tym samym tytułem.

² Łabędy – obecnie dzielnica Gliwic. Przed 1939 r. w Rzeszy Niemieckiej. Ze wspomnień deportowanych wynika, że przetrzymywano ich w mieszkaniach wielorodzinnych domów przypominających bloki (teren tzw. Dużego Osiedla) na obszarze obozu NKWD ograniczonym ulicami Wolności, Partyzantów i Henryka Wieniawskiego (aktualne nazwy).

* * * *

W lutym wydano rozkaz do stawienia się wszystkich mężczyzn w komendanturze w Łabędach. W tamtym czasie był tam obóz, w którym przebywało już wielu wezwanych. Dziadek był maszynistą pociągu i wraz ze swoim szwagrem Kotlarzem długo wahali się, czy rzeczywiście muszą się stawić, czy też mogą przeczekać w lesie aż ucichną wezwania. Bojąc się reperkusji, w strachu i w panice rodzina wysłała ich do stawienia się. Ludzie ci nie byli zaangażowani w wojnę, nie byli członkami partii, nie byli również żołnierzami – mieli czyste sumienie. Myśleli, że w ten sposób ochronią rodziny.

Internowanych było tak wielu, że trzeba było wysiedlić całe osiedle w Łabędach. Umieszczano ich w niedawno opuszczonych mieszkaniach. Gdy wchodzili do zakwaterowania, to na stole była jeszcze zaparzona kawa.

Monika Wieszok, *Buty za życie*

* * * *

Pierwsze aresztowania w Wilkowyjach³ miały miejsce 27 stycznia. Już dwie godziny po wkroczeniu Armii Czerwonej do wsi aresztowano Teofila Barchańskiego, a później także Pawła Szkatułę. Był to bardzo niespokojny czas. W lasach ukrywało się jeszcze wielu niemieckich żołnierzy, którzy przychodzili po coś do jedzenia do gajówki. [...] Jak wspomina I. K., jej ojca aresztowano przed południem, kiedy wrócił do pracy w gajówce przy *Waldstrasse*. Dokonali tego Rosjanie – prawdopodobnie dwóch żołnierzy z regularnego wojska. Powiedzieli Pawłowi Szkatule łamaną polszczyzną: „Pan pójdzie z nami”, a na pytanie żony Szkatuły: „Kiedy wróci?”, padła odpowiedź „zawtra”⁴. [...] Rusy powiedzieli „To wasi ludzie wskazali. Nie miejcie do nas pretensji.”

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

Józefa Halskiego, według relacji jego wnuczki, zabrano z rodzinnego domu. [...] Świadcami jego aresztowania byli dwaj chłopcy: G. W. – syn sąsiadów, oraz Benedykt Halski, syn Józefa. Siedzieli oni na schodach prowadzących do piwnicy. G. W. wspomina, że „przyszły po niego Poloki”, m.in. milicjant T. z biało-czerwoną opaską na rękę. Rodzina deportowanego Józefa Halskiego twierdzi, że nie było oficjalnego powodu wywiezienia, ponieważ wilkowyjan „brali po kolei, chałpa⁵ po chałpie”.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

Według relacji M. Ś. – córki jednego z wywiezionych – część osób została zabrana zupełnie przypadkowo, tj. nie były one na żadnej liście i nikt ich z domu pod bronią nie wyprowadził. Znalazły się po prostu w nieodpowiednim miejscu i czasie. Do tych osób należał Franciszek Loska (ur. 1910 r.), który pracował „na dole” w kopalni „Boże Dary” w Kostuchnie⁶. Zwykle wracał on do domu najpierw pociągiem do Tychów, a potem piechotą ulicą Mikołowską. Jego dom znajdował się na zachodnim krańcu wsi. Kiedy był już blisko tartaku – wspomina M. Ś., krewna deportowanego – zobaczył kolumnę jeńców niemieckich, których prowadzono

³ Wilkowyje – obecnie dzielnica Tychów.

⁴ Zawtra (ros.) – jutro.

⁵ Chałpa (gwar.) – chałupa, dom.

⁶ Kostuchna – w przeszłości przysiółek wsi Piotrowice, obecnie jedna z południowych dzielnic Katowic.

w stronę Tychów w eskorcie żołnierzy sowieckich. Już miał skręcić w ulicę prowadzącą w stronę Wyr⁷, kiedy złapano go przy tartaku Czecha i wciągnięto do kolumny.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

W lutym (lub na początku marca) wywieziono także Ryszarda Badeję. Nikt nie pamięta, aby podano oficjalny powód zatrzymania. Najprawdopodobniej został aresztowany za przynależność do AK. Jej struktury na terenie Wilkowyj zdekonspirowano i prawdopodobnie osoby należące do AK zostały przez kogoś wskazane.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

Zdaniem niektórych mieszkańców Wilkowyj wywożono również ludzi, którzy „nie nadawali się do ciężkiej pracy fizycznej”. Członka AK, Henryka Kiela aresztowano pomimo kalectwa, które uniemożliwiało mu ciężką pracę fizyczną, ale został wskazany.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

Jana Barteckiego zabrano z domu przy ul. Mikołowskiej. Przy aresztowaniu byli: jego żona i starszy z synów. Po Barteckiego przyszedł miejscowy milicjant „ze strzelbą” (bez opaski na rękę) oraz jeden Rosjanin z NKWD (miał pistolet i czapkę z czerwonym otokiem) i zabrali go bez żadnego zarzutu. Po prostu padły słowa: „Idziesz z nami”. Pozwolili mu tylko się ubrać. Milicjant powiedział, że będzie na robotach w Rosji, co wywołało płacz jego żony i starszego syna.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

W wyznaczonym przez Rosjan dniu Jan zabrał przygotowany przez żonę Marię tobołek i razem ze swoim młodszym bratem Franciszkiem pomaszzerował na miejsce meldunku mężczyzn z Żernicy⁸. Następnego dnia Maria i jej pięcioro dzieci dowiedzieli się, że mężczyzn (około 300 z Żernicy i Nieborowic⁹) poprowadzono do Gliwic i ulokowano w koszarach wojskowych za więżą ciśnień, w kierunku Łabęd. [...] Po kilku dniach Maria dowiedziała się, że mężczyzn poprowadzono do Pyskowic. [...] celem marszu do Pyskowic był dworzec kolejowy. Tam czekały już przygotowane pociągi złożone z bydłowych wagonów.

Henryk Foit, *Internowanie Jana Konopki*

⁷ Wyrę – wieś położona niedaleko Mikołowa.

⁸ Żernica – wieś w powiecie gliwickim.

⁹ Nieborowice – wieś w powiecie gliwickim.

„Z Knurowa załadowali ich do wagonów (krowioków) i [wywieźli] na wschód. Kto miał szczyńście, to miał kryty wagon, reszta bez dachu. Zatrzymywali się po drodze. Dowali im tam jedzenie, ale belejaki i woda (trochę gotowali).

Wojciech Schäffer, „*Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...*”

* * * *

Kiedy pociąg ruszył, zorientowano się, patrząc przez szpary w ścianach wagonów, że jedzie na wschód. Nikt nie wiedział dokąd, ale ustalenie to wywołało jeszcze głębsze przygnębienie. W jednym z wagonów wśród kilkunastu mężczyzn z Żernicy był Jan. Jak inni siedział na podłodze z opuszczoną głową. W pewnym momencie, zdając sobie sprawę z beznadziejności swojej sytuacji, zaczął śpiewać *Serdeczna Matko, Opiekunko ludzi*¹⁰. Po chwili przyłączyło się do niego kilku sąsiadów, a po kilku następnych chwilach śpiewało ich coraz więcej. Po policzkach mężczyzn płynęły łzy.

Henryk Foit, *Internowanie Jana Konopki*

* * * *

„W barakach było ich dwa tysiące, a za miesiąc wszyscy pluli krwią. Wszystko, co dostawali, m. in. buraki, było zamrożone. Robili przekop do Murmańska, bezto¹¹ wzięli Ślązaków, co się znali na robocie. Przychodzili do baraków po robocie, a było – 46°C. Niektórzy mieli mokre szczewiki¹² i tak spali. Trzeba było mieć końskie zdrowie. Wszyscy zginęli, kto był słabszy. Piekło na ziemi!”

Wojciech Schäffer, „*Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...*”

* * * *

Córka Alojzego Kani opowiadała, że ojciec dojechał na miejsce około czerwca 1945 r. Także trafił w okolice Murmańska. Było tam puste pole, śnieg i minus 60 stopni Celsjusza. Dnia nie było. Trafił do kamieniołomu i pracował na budowach. Dostał stare ubrania. Potem dali mu ślepego konia i woził Rosjanom wozem wodę do chałup. Rosjanki, które się litowały nad deportowanymi, przynosiły pod fartuchami ziemniaki w łupinach lub skórki z chleba, wrzucały je w śnieg i przygniatały butem, żeby żaden ze strażników nie widział. Było tam ciemno za dnia i w nocy. Tam był tylko śnieg.

Wojciech Schäffer, „*Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...*”

* * * *

Ojciec pracował w kopalni węgla kamiennego. Wyciągano tam wiadrami urobek. Ojciec się strasznie dziwił, jak bardzo to były prymitywne metody wydobywania. Słyszała ona także, jak ojciec mówił: „Z boku była świnia i tam chodzili więźniowie po gotowane kartofle w łupinach do jedzenia, które wybierali z koryt”.

Wojciech Schäffer, „*Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...*”

¹⁰ Pieśń kościelna.

¹¹ Bezto (gwar.) – dlatego, z tego powodu.

¹² Szczewiki (gwar.) – buty.

* * * *

[...] to jednak daje pewien obraz, jak ci ludzie byli tam traktowani i wykorzystywani, oczywiście niezawinieni! Bo jak można im winę przypisywać w tej całej machinie wojennej, kiedy oni, nikomu winni, pracowali w swoim zawodzie, by zapewnić, jak tylko można było, byt swojej rodzinie i pełnić obowiązki wobec całego społeczeństwa.

Kamila Mokros, *I nikt nie powiedział, dlaczego*

* * * *

Pradziadek opowiadał swoim dzieciom, że na początku pracował w kopalni odkrywkowej jako cieśla¹³. Po kilku miesiącach ciężkiej pracy i jedzenia tylko i wyłącznie surowej kapusty jeden z komendantów obozu zauważył talent „Aleksego” i kazał całej trójce¹⁴ namalować portret przedstawiający jego samego. Po obejrzeniu malunku komendant kazał im namalować komendantów wyższej rangi. Komendanci wyższej rangi przychylnie wyrazili się na temat tych obrazów. Po tym wydarzeniu dostali oni tzw. żelazny list, dzięki któremu zostali wypuszczeni na wolność, a także byli „nietykalni” w czasie całej podróży.

Katarzyna Renka, *Koleje życia Józefa Mainki*

* * * *

Ponieważ było bardzo mało jedzenia, mieszkańcy łagru często nie informowali dowódców o czyjejś śmierci, aby móc pobierać jego posiłek chociaż przez parę dni. Pamiętam też, jak dziadek ze łzami opowiadał, że miał tylko mały modlitewnik, który musieli wykorzystywać jako papier.

Monika Wieszok, *Buty za życie*

* * * *

Nikt z rodzin przez dobrych kilka miesięcy nie wiedział, gdzie znajdują się górnicy oraz co się z nimi dzieje. Wszystko owiane było wielką tajemnicą. Dopiero latem, w czerwcu, wróciło dwóch górników, którym udało się zbiec. Wtedy nasza rodzina dowiedziała się, że Michał z bratem Teodorem przebywają na Ukrainie w Donbasie. Pracują ciężko w kopalni, gdzie panują tragiczne i nieludzkie warunki. A katorżnicza i wycieńczająca praca, w połączeniu z wszechobecnie panującym głodem, mogłyby załamać każdego mężczyznę, tak wyglądało życie w niewoli na zesłaniu. Z opowiadań górników, którym udało się wrócić, można było usłyszeć, że człowiek wytrzymuje to wszystko tylko z miłości do rodziny. W lipcu miał wrócić do Polski, na Śląsk, transport górników. Wrócić nim mieli bracia Toborowie. Jednak bardzo trudne warunki w sowieckich łagrach przyczyniły się do tego, że Michał ciężko zachorował i nie mógł jechać. Mógłby tej podróży nie przeżyć. Brat Teodor bardzo chciał z nim zostać, lecz Michał uprosił go, żeby wrócił do domu. Powtarzał mu, by przynajmniej jeden z nich miał szansę przeżyć i wrócić do rodziny. Wszyscy chorzy byli pozbawieni lekarstw. Jedyne, na co mogli liczyć, to czarny węgiel, który hamował biegunkę. Teodor przed samym wyjazdem ubłagał sanitariusza, żeby zabrał Michała do izby chorych. Przyjmowali tam tylko nie-licznych, a chory w tych warunkach bez opieki medycznej praktycznie skazany był na śmierć.

Zofia Hanzel, *List pożegnalny ojca*

¹³ Cieśla - zawód związany z obróbką drewna; wykonywanie elementów konstrukcji, części wyposażenia oraz detali z drewna m.in. dla budynków, budowli, okrętów.

¹⁴ Józef Mainka został deportowany bezpośrednio z zakładu pracy wraz z dwoma kolegami: „Klimoszem” i Józefem A.

SYTUACJA RODZIN

Po wyjeździe Michała na roboty rodzina znalazła się w bardzo trudnej sytuacji. Żyła tylko z gospodarstwa i krowy – żywicielki, która co dnia dawała mleko, masło. Dzieci dzielnie razem z matką pracowały w polu. Chłopcy przejęli prace i obowiązki ojca. Mogli także liczyć na pomoc rodziny.

Zofia Hanzel, *List pożegnalny ojca*

* * * *

Mama rozpacziała – co pocnie sama, bo mojego najstarszego brata Helmuta też chciano internować. Mama z płaczem uprosiła w kopalni, żeby chociaż dzieci jej zostawili. Jakiś dobronosny rosyjski czy polski urzędnik zezwolił, by jej syna Helmuta zostawić w domu. Brat przerwał naukę zawodu i zatrudnił się w kopalni „Bytom”. Był jedynym naszym żywicielem.

Po paru dniach dostaliśmy nakaz opuszczenia mieszkania. Znowu rozpacz i płacz. Gdzie Mama z nami, małymi dziećmi, pójdzie mieszkać. Dzięki bratu władze rosyjskie pozwoliły nam dalej mieszkać, ale musieliśmy nasze dwa pokoje dzielić z dwoma rosyjskimi oficerami. Po pewnym czasie znowu mieliśmy mieszkanie na sześć osób dla siebie.

Brat Jan poszedł do szkoły górniczej w wieku 13 lat. Ja byłam mała, miałam 3 lata, starsza siostra Erika – 5 lat, a Anna – 10 lat. Mama szukała pracy, a my często zostawaliśmy pod opieką najstarszej siostry. Kiedy Matka starała się o pracę, często otrzymywała odpowiedź: „ślepych i germańskich kobiet nam nie trzeba”. Mama nosiła okulary i często przychodziła z płaczem i żalem. [...] Mama dostała pracę w tartaku zaraz na drugiej ulicy za naszym domem. Pracowała ciężko. Zimy były bardzo mroźne, stale odmrażała sobie ręce i nogi, ale nam, dzięki jej wytrwałości, żyło się już lepiej. Pamiętam, że dostawałam w szkole garnuszek zupy, a moja siostra płaciła 5 zł; bo chodziłyśmy razem do tej samej szkoły.

Monika Batzik, *Gdzie jest mój tata?*

* * * *

Tym, którzy zostali w Wilkowyjach, nie zapewniono żadnej opieki, pozostawiając na łasce losu. Jeden z synów wywiezionych wspomina: „Nic nie dowali na dzieci od państwa. Matka do mnie godała¹⁵ o pół siódmej: wstowej i idź do lasu po grzyby, żeby było co na łobiod¹⁶”. Ojciec zmarł w ZSRS. W domu pozostała żona i trójka dzieci w wieku od 4 do 15 lat. Inny z wywiezionych, który zmarł w wieku 35 lat z głodu (z ogólnego wyczerpania organizmu), pozostawił w Wilkowyjach żonę i trójkę dzieci – najstarsze w wieku 13 lat. Można takie przykłady wymieniać w odniesieniu do Wilkowyj wiele razy i za każdym razem będzie to wielka tragedia każdej z rodzin.

Kobietom lub dzieciom wywiezionych pozostawała twarda walka o każdy dzień: „Loskowo, Bartecko, Badejka”¹⁷ oraz m. in. córki Wilhelma Buczka i Pawła Szkatuły pracowały w tartaku w Wilkowyjach. Ówczesny kierownik zakładu Franciszek Skrzypczyk zatrudniał osoby, którym wywieziono mężów bądź ojców... Dzięki temu mogły zarobić choć trochę pieniędzy na życie. „U gospodarzy się też dorabiało. Ogólnie w bydzie się żyło”.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

¹⁵ Godała (gwar.) – mówiła

¹⁶ Łobiod (gwar.) – obiad.

¹⁷ Nazwiska kobiet, które podjęły pracę w tartaku.

* * * *

Prababcia została bez środków do życia, by wykarmić sześćoosobową rodzinę, jeździła na targi i zbierała resztki warzyw, owoców itd. Najmłodszemu synowi dawała tylko wodę do picia, a najstarszy syn uciekał dwa razy do Niemiec, lecz dopiero za trzecim razem mu się to udało.

Katarzyna Renka, *Koleje życia Józefa Mainki*

* * * *

Nie było łatwo żonie Julii wychowywać bez ojca dorastających synów. Julia nie wyszła ponownie za mąż. Zamieszkała w domu rodzinnym męża, gdzie otrzymywała wsparcie od jego rodziny. [...] Musiała się wiele natrudzić, by wychować swoich synów, i nieraz odczuwała brak silnej ojcowskiej ręki. Była znerwicowana i rzadko się uśmiechała. Jej pracowitość z pewnością pomagała jej zapomnieć chociaż na chwilę o tym, co od młodych lat musiała przeżywać. Pracowała aż do emerytury. Po śmierci spoczęła w grobie swego męża na radzionkowskim cmentarzu. Synowie też nie żyli zbyt długo.

Maria Kielar-Czapla, *Trzeba pomóc budować tory kolejowe. Trzeba iść...*

* * * *

Z mojej rodziny zostali wywiezieni wujkowie, mężowie sióstr mojego taty. Pierwszy z nich – Józef Hakuba – pochodził z Dzierżna¹⁸. Był pracownikiem dzisiejszego Bumaru¹⁹, wcześniej zakładu wojskowego. Nie wrócił... Zostawił dwóch małoletnich synów. Co najgorsze, młodszy z nich miał zaledwie rok, ojca nie zdążył dobrze zapamiętać, zobaczyć, a musiał od małego wychowywać się bez niego. To w naszej pamięci, w rodzinie, po dziś dzień tkwi. Następnie z Pniowa²⁰, o nazwisku Ignac Cebula. Gospodarz, rolnik, posiadał swoje własne gospodarstwo. On również zaginął bez śladu, pozostawiając aż czwórkę nieletnich dzieci! To była tragedia. Całe szczęście, że miały matkę, która starała się jak mogła. Musieli oczywiście dalej gospodarzyć, by jakoś żyć.

Kamila Mokros, *I nikt nie powiedział, dlaczego*

* * * *

Najsmutniejsze jest to, co pragnę podkreślić, bo mnie to bardzo boli po dziś dzień, że z nastaniem nowej władzy polskiej nie było żadnych ulg dla mężczyzn, którzy mieli żony, dzieci... I tak jest wiele przypadków, w których mężowie, ojcowie przepadli, a rodzina nie otrzymała żadnej pomocy od nikogo, by zapewnić sobie godne życie. Musiała tylko i wyłącznie sama myśleć na wszelkie sposoby, jak przetrwać ten najtrudniejszy okres. Jednym było bardzo źle, innym trochę lepiej, ale ogólnie rzecz biorąc – nie były to łatwe chwile.

Kamila Mokros, *I nikt nie powiedział, dlaczego*

¹⁸ Dzierżno – dzielnica Pyskowic położona nad jeziorem Dzierżno.

¹⁹ Bumar-Łabędy – zakłady mechaniczne produkujące na potrzeby wojska, ponadto wytwarzające maszyny budowlane, konstrukcje spawane itp.

²⁰ Pniów – wieś sołecka w gminie Toszek w powiecie Gliwice.

* * * *

Nie otrzymałam żadnego odzewu, informacji z Rosji pocztą. [...] Któregoś dnia przyszedł do mnie zimą w 1947 r. pewien mężczyzna, który przebywał z moim ojcem. Tato bardzo go prosił, żeby mi przekazał i mojej rodzinie, żebyśmy nie głodowali i nie czekali na niego (płacz), ponieważ wiedział, że są to już ostatnie dni jego życia. Dał mu list i swoje zdjęcie, które miał nam przekazać, gdyby udało mu się wrócić. List się zachował, lecz zdjęcie po tylu latach się zgubiło. List mogę Ci pokazać. To dzięki niemu wiem, że pracował w Krzywym Rogu²¹.

Nikola Stępień, *A przecież obiecał: Wróć!*

POWROTY

Odprawę stanowiły tylko zapalki, chleb i kapusta. Poinstruowano ich, by szli w stronę zachodzącego słońca. Większość drogi powrotnej, jaką mieli do pokonania, szli piechotą, chociaż poruszali się też w stronę Śląska innymi środkami komunikacji. Powrót do domu zajął im osiem miesięcy, po drodze żywili się tylko tym, co znaleźli i co dostali od napotkanych ludzi. Na przełomie listopada i grudnia żywi, choć brudni, głodni i chorobliwie chudzi, dotarli do swych domów, święta spędzili wraz ze swoimi rodzinami.

Katarzyna Renka, *Koleje życia Józefa Mainki*

* * * *

Dziadek został zwolniony z obozu po trzech latach. Babcia dostała wcześniej kartkę z NRD²², a trzy tygodnie później dziadek wrócił do domu. Jak się okazało, był jeszcze zaangażowany w odgruzowywanie Berlina. Nikt w rodzinie mamy nie chce rozmawiać o tamtej historii. Pamiętam tylko, że dziadek wraz ze swoim sąsiadem Pawłem Sową przy okazji jakiegoś spotkania razem niszczyli dokumenty pisane po rosyjsku, aby zapomnieć o tamtych czasach.

Monika Wieszok, *Buty za życie*

* * * *

Teodor szczęśliwie wrócił do Radzionkowa, przywiózł ze sobą list pożegnalny Michała. Ojciec w liście zęgnął się ze swoją rodziną, w chorobie przeczuwał, że nie będzie mu dane wrócić. Pisał, że jest bardzo chory i musiałby stać się cud, żeby wyzdrowiał. Zaznaczył, iż wszystko jest w ręku Boga. Każdego dnia oddawał rodzinę i siebie opiece Matki Bożej. W liście zawarł prośbę do dzieci: „Dzieci nie opuszczajcie Boga, to Bóg Was nie opuści”. Była również prośba do chłopców, żeby wypuścili dwa ptaszki z klatek, które były w domu. Chciał im zwrócić wolność, bo sam doświadczył życia w niewoli.

Okres niepewności, szukania pomocy i nadziei trwał ponad rok. Latem wrócił górnik, który, jak się okazało, był na zesłaniu w łagrze sanitariuszem. Tym samym, którego Teodor uprosił, by zaopiekował się jego bratem. Niestety, potwierdził, że Michał zmarł w wieku 46 lat na drugi dzień po wyjeździe transportu z górnikiem i bratem, 27 lipca 1945 roku w miejscowości Woroszyłow²³.

²¹ Krzywy Róg – miasto we wschodniej Ukrainie w obwodzie dniepropietrowskim.

²² Kartka została wysłana z terenu rosyjskiej strefy okupacyjnej, ponieważ Niemiecka Republika Demokratyczna jeszcze wtedy nie istniała. Została utworzona dopiero 7 X 1949 r.

²³ Woroszyłowgrad – nazwa obowiązująca w latach 1935–1958, obecnie Ługańsk, centrum przemysłowe we wschodniej Ukrainie.

Sanitariusz mieszkał w Łabędach. Po wiadomości do niego pojechały Elżbieta i żona Teodora, też Elżbieta. Wtedy dopiero mógł zostać wydany akt zgonu. W kościele św. Wojciecha²⁴ odbyła się msza pogrzebowa, ustawiono pusty katafalk, a obok niego stały zapalone świece.

Zofia Hanzel, *List pożegnalny ojca*

* * * *

[...] niektórzy internowani byli odsyłani do domu. Byli to chorzy, których nawet pod przymusem nie udawało się zagnać do pracy. [...]

Może to była droga do wydostania się? Takiej myśli uczepił się Jan.

W obozie była latryna, w której posadzką były kamienie ułożone na ziemi. Na nich to kładł Jan swoje gołe stopy przez kilka tygodni, tak długo, jak to codziennie było możliwe. Efektem było duże opuchnięcie dolnej części nóg. Wtedy Jan zgłosił się do obozowego lekarza i został skierowany do lazaretu. Tam leczono kilka dni nogi Jana, jednak bezskutecznie. Kiedyś do lazaretu przyszedł komendant obozu i w towarzystwie dyżurującej pani lekarz odwiedzał pacjentów. [...] Przystanął również przy łóżku Jana i po kilku chwilach powiedział: Konopka wraca do pracy. Na co pani lekarz odpowiedziała: Konopka jest chory i nie może pracować. Komendant z naciskiem powtórzył: Konopka jutro wraca do pracy. Wtedy pani lekarz stwierdziła: Konopka ma bardzo opuchnięte nogi i musi pojechać do domu. Zanim komendant zdołał cokolwiek powiedzieć, pani doktor dodała podniesionym głosem: *kto tu wracz, ty ili ja!*²⁵ [...] Zapłaciła za to jednak wysoką cenę – została zwolniona z pracy w szpitalu.

Po kilku dniach [Jan] siedział już razem z innymi odsyłanymi do domu w pociągu, który jechał na zachód.

Henryk Foit, *Internowanie Jana Konopki*

* * * *

Być może szczęśliwe dotarcie do domu było związane również z dobrymi czynami Jana i jego rodziny w czasie wojny. Wówczas to Jan pracował w kopalni z jeńcami rosyjskimi, którzy zawsze byli głodni. Jan często zabierał do pracy większą ilość jedzenia. Część dawał potajemnie tym właśnie ludziom. Jeden z nich powtarzał: „Konopka, jo sie byda za ciebie modło!”

Jan często podkreślał dobroć prostych miejscowych ludzi, których spotkał na Wschodzie; mając niewiele, potrafili się dzielić tym, co mieli. Podchodząc nieraz do obozowego ogrodzenia, podawali internowanym kawałki chleba. Spotykali się z surową reprimendą strażników: „przecież to nasi wrogowie”. Na co tamci odpowiadali: „to także ludzie, to głodni ludzie”.

Henryk Foit, *Internowanie Jana Konopki*

* * * *

Miałam koleżankę – Mariannę Dulas, która mieszkała na naszej ulicy. Miała dwóch braci: Horsta i Manfreda. Do dziś wspominam, ile było radości, gdy ich ojciec wrócił z Rosji. Ja cieszyłam się razem z nimi i ciągle marzyłam, że mój tata też wróci.

Monika Batzik, *Gdzie jest mój tata?*

²⁴ Chodzi o kościół św. Wojciecha w Radzionkowie.

²⁵ Kto tutaj jest lekarzem: ty czy ja? (ros. potoczne).

* * * *

Po jakimś czasie dziadek wraz ze szwagrem postanowili uciec. Odkładali jedzenie i planowali ucieczkę. Jesienią dziadek wraz ze swym szwagrem uciekli. Szli nocami, kierując się gwiazdami, dopóki wystarczyło im jedzenia. Gdy go zabrakło, znaleźli na pustkowiu dom. Zapukali do gospodarza, który dał im jedzenie. Nie zauważyli, że ów gospodarz ma połączenie telefoniczne. Gdy wyruszyli w dalszą drogę, strażnicy dogonili ich na koniach i pędzili ich z powrotem. Jak się okazało, otrzymali donos.

Po nieudanej ucieczce zostali rozdzieleni i już nigdy się nie spotkali. [...]

Mój dziadek miał skórzane buty, z powodu których już w czasie transportu mógł stracić życie, ponieważ chciał mu je zabrać rosyjski żołnierz. W jego obronie stanął Rosjanin w cywilnym ubraniu, tłumacząc, że będą mu potrzebne. Buty stały się „kartą przetargową” i przepustką do wolności. Nowo poznany przyjaciel, Rosjanin Józko, (współmiennik i maszynista, może to ich łączyło) był pracownikiem kolei. Obiecał kiedyś, że pomoże dziadkowi uciec do domu w zamian za buty.

Monika Wieszok, *Buty za życie*

* * * *

Córka Stefana Gołka wspomina: „W Boże Narodzenie wieczorem pies strasznie szczekał. Mama godo: »Co tyn pies tak ujado«. Jo go [ojca] pierwszo widziała [na łące od Szołtysa]. Wyglądał jak jakiś żebro. W drelichu, miał ino spodnie i bluzka. Na nogach, bez skarpetek, buty drzewiane – holzoki²⁶. Worek zarzucony na plecy. Mama wylazła i godo, że to tata”.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

„Taty nom przywiązał do sanek i my go do dom zawióźli”. Dopiero kiedy dojechali do domu, to „pies, [jak go zobaczył], sie urwoł i do taty przylecioł. Matka poznała w końcu tatę po nosie, bo tak nie szło [go] poznać”. Alojzy Kania miał dziurę w nodze i dzięki temu w czasie kąpieli rodzina upewniła się, że to on.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

POCHÓWEK

Mężczyzna, który do mnie przyszedł, poświadczył, że w miarę możliwości pochował tatę godnie.

Nikola Stępień, *A przecież obiecał: Wróć!*

²⁶ Holcoki (z niem.) – drewniaki.

* * * *

Ojciec prawdopodobnie zmarł w lesie koło Kandalakszy²⁷. Pluł krwią, a przyczyną zgonu było ogólne wyczerpanie organizmu. Gdy ktoś zmarł, nie pozwalano go pogrzebać. Po powrocie wujkowie mówili mi²⁸: „Fajnie my tatę [w lesie] pochowali, bo wilki i niedźwiedzie sprzątały wszystko (zjadały nieboszczyków). Za barakami był wawóz i tam nom kozali ciepać²⁹ tych nieboszczyków”.

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

* * * *

Gustlik, bo tak go nazywano, ciężko pracował w nieludzkich warunkach. Z wycieńczenia zachorował na tyfus. Miał jedno pragnienie: wrócić do Polski, do żony, synów i pozostałej rodziny. Mówił o tym swoim kolegom. Wiedział, że niedługo to nastąpi. Czekał na tę chwilę. Resztkami swego zdrowia trwał w nadziei. Koledzy byli wierni obietnicy. Wsadzili go pół żywego do pociągu jadącego w kierunku Polski, w której już panowała wolność. Po drodze skonał, ale koledzy upozorowali, że tylko śpi. Byli przy nim. Był dzień 13 listopada 1945 r. Na stacji Bytom-Karb koledzy wynieśli go z pociągu i ukryli w krzakach, a potem dali znać rodzinie, by odebrała sobie jego ciało. Nie sposób opisać bóleści żony, synów, ojca i trzech sióstr. W tej strasznej tragedii była iskierka radości, że go zobaczyli, że może być pochowany w Radzionkowie, za którym bardzo tęsknił.

Maria Kielar-Czapla, *Trzeba pomóc budować tory kolejowe. Trzeba iść...*

* * * *

W kilku przypadkach rodzina nie wie nawet, kiedy i gdzie zmarł ich ojciec lub dziadek. Nie ma też mowy o jakiegokolwiek informacji o miejscu pochówku. Gdzieś w Rosji, na Ukrainie lub w Turkmenistanie... pogrzebani bez krzyża i tabliczki z imieniem i nazwiskiem.

Nam pozostaje pamiętać...

Wojciech Schäffer, *„Matka mi godała, że z Wilkowyj wywieźli 33 osoby...”*

REAKCJA SPOŁECZNA W OKRESIE PRL I PO LATACH

Kiedyś to wszyscy milczeli. Przepraszam za to określenie, ale można powiedzieć, że każdy w tamtych czasach „trzymał dziób na kłódkę”, by nic nie wyszło na wierzch. Gdy osoba wywieziona nie wróciła, był smutek i rozpacz – nie mówiono nic; ale gdy taka osoba wróciła, tym bardziej nikt nie chciał się odzywać, by nie pogorszyć sytuacji. Prawda jest taka, że większość osób się bała. Po tak ciężkich przeżyciach chciano zapobiegać kolejnym konfliktom czy zwadom³⁰. Każdy chciał żyć w spokoju, nie przypominając nikomu i również sobie o tych ciężkich chwilach. Teraz bez problemu można o tym mówić.

Kamila Mokros, *I nikt nie powiedział, dlaczego*

²⁷ Kandalaksza – usytuowane za kręgiem polarnym miasto w obwodzie murmańskim, port nad Morzem Białym.

²⁸ Syn Jana Barteckiego wspomina, co mówili mu wujkowie z rodziny Gruchlik, Jan Bartecki był dla nich szwagrem.

²⁹ Ciepać (gwar.) – rzucać

³⁰ Zwada (gwar.) – kłótnia.

* * * *

Żyją jeszcze takie osoby, dla których ten temat stanowi tabu. Są to osoby, które los szczególnie „dotknął” nieszczęściem i do tej pory nie chcą o tym rozmawiać. Rozumiem je, ale przecież co było, już nie wróci i nie cofniemy czasu...

Kamila Mokros, *I nikt nie powiedział, dlaczego (relacja pana Wenera Imieli)*

* * * *

W obawie, że po raz kolejny zostanie tam wywieziony, mój pradziadek nie opowiadał o całym zdarzeniu ani go nie komentował, jedynie od czasu do czasu mówił o swoim powrocie.

Katarzyna Renka, *Koleje życia Józefa Mainki*

* * * *

Przez sześćdziesiąt lat nie mieliśmy żadnej wiadomości o ojcu, mimo że szukaliśmy, gdzie tylko było to możliwe. [...] nigdy nie było dozwolone, by o tym otwarcie mówić; nawet było zabronione, by o tym wspominać. Pamiętam, że w szkole nauczycielka mnie zapytała, gdzie jest mój ojciec. Mama w domu mówiła, że „Ruscy” go zabrali i ja to powtórzyłam. Nauczycielka mnie skrzyczała i powiedziała, że mam mówić, że zginął na froncie.

Monika Batzik, *Gdzie jest mój tata?*

* * * *

Wszystkich tych opowieści słuchałem podczas rodzinnych spotkań. Zawsze były urywane, przerywane milczeniem, nikt nie chciał wyczerpująco o tym opowiadać, bojąc się reperkusji, również w stosunku do rodziny i następnych pokoleń. Często odpowiedź „po co ci to” zamykała temat.

Moniak Wieszok, *Buty za życie*

* * * *

Brat Teodor żył do 1979 r. Nigdy nikomu nie opowiadał o tym, co przeżył razem z Michałem na zesłaniu. Były to dla niego zapewne bardzo bolesne wspomnienia, ale był to również temat tabu.

Zofia Hanzel, *List pożegnalny ojca*

PRZYKŁADOWE TEMATY ESEJÓW

1. „Entuzjazm, z jakim spotkały się wkraczające wojska rosyjskie, należy do bezpowrotnej przeszłości. [...] Żołnierz sowiecki stał się obecnie synonimem zła u ludności polskiej, która na niego czekała”. Na podstawie uzyskanej wiedzy, tekstów źródłowych i materiałów ikonograficznych oceń słusność stwierdzenia zawartego w sprawozdaniu wicewojewody śląskiego ppłk. Jerzego Ziętka z czerwca 1945 r.
2. Przełom 1989 r. pozwolił podjąć publicznie temat deportacji Górnoszlązaków, choć nie przyczyniło się to do powszechnego zrozumienia skomplikowanej sytuacji politycznej i narodowościowej Górnego Śląska. Kto i jakie działania powinien podjąć, aby wpisać to wydarzenie w świadomość zbiorową Polaków?
3. Na podstawie zebranych relacji, pamiętek rodzinnych i dostępnych dokumentów prywatnych (rodziców, dziadków, krewnych, sąsiadów) napisz, w jakim stopniu deportacje dotknęły Twoją rodzinę lub mieszkańców Twojej miejscowości.
4. Napisz, w jaki sposób młode pokolenie może przyczynić się do upowszechnienia w społeczeństwie pamięci o tragicznych wywózkach Górnoszlązaków do ZSRS w 1945 r.
5. „Niech świat pamięta o nas...” – jak rozumiesz słowa pana Gabriela Tomczyka, jednego z wywiezionych do ZSRS w 1945 r., wypowiedziane w filmie pt. ...*Niech świat pamięta o nas... Tragedia Górnoszlązaków 1945*. Przedstaw przyczyny, które spowodowały, że tragedia wywózek w 1945 r. była przemilczana aż do roku 1989.
6. „Niech świat pamięta o nas...”. Odwołując się do wiedzy na temat wywózek z Górnego Śląska, podaj argumenty przemawiające za koniecznością pamiętania o tamtych tragicznych wydarzeniach i ich upamiętnianiem.
7. „...masowe przesiedlenia ludności należały co najmniej od lat trzydziestych XX w. do typowych praktyk władzy sowieckiej, których najpierw doświadczyli obywatele ZSRS, a w latach 1944–1945 także ludność Europy Środkowo-Wschodniej. Również na ziemiach polskich przypadek górnośląski bynajmniej nie stanowił wyjątku”.

Deportacje do Związku Sowieckiego z ziem polskich w latach 1944–1945. Perspektywa porównawcza, red. S. Rosenbaum i D. Węgrzyn, Katowice 2015, s. 8.

Korzystając z dostępnej literatury, wskaż wydarzenia historyczne potwierdzające słusność powyższej tezy.

PROPOZYCJE WYCIECZEK EDUKACYJNYCH

I. WYCIEZKA EDUKACYJNA DO CENTRUM DOKUMENTACJI DEPORTACJI GÓRNOŚLĄZAKÓW DO ZSRR W 1945 ROKU W RADZIONKOWIE

Skorzystaj z oferty *Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoślązaków do ZSRR w 1945 roku* w Radzionkowie i zwiedzaj znajdującą się tam stałą ekspozycję. Wcześniej przygotuj uczniów do realizacji dodatkowych zadań. Podziel uczniów na grupy (zgodnie z zainteresowaniami) np.:

- a) grupę fotograficzną, filmową, fotograficzno-filmową (dokumentującą przebieg wycieczki, fragmenty ekspozycji, które zwróciły szczególną uwagę, reakcję koleżanek i kolegów),
- b) grupę plastyczną (gromadzącą materiał pozwalający na artystyczne wyrażenie doświadczeń i obserwacji z pobytu w CDDG),
- c) grupę historyczną (odnotowującą najważniejsze wydarzenia związane z deportacjami oraz biografie wybranych deportowanych),
- d) grupę regionalną (wyszukującą i odnotowującą wydarzenia i nazwiska osób związanych ze swoją miejscowością lub najbliższą okolicą),
- e) grupę dziennikarsko-literacką (gromadzącą materiał pozwalający na przygotowanie sprawozdania z wyjazdu lub innej formy literackiej, np. artykułu prasowego, wiersza, opowiadania itd.).

Wyznacz termin lekcji i spotkania kółka historycznego, w czasie których poszczególne grupy zaprezentują opracowane przez siebie materiały. Najciekawsze z nich można wykorzystać do stworzenia okolicznościowej wystawy, publikacji w szkolnej gazetce lub lokalnej prasie, spotkania z uczniami innych klas czy szkół.

II. WYCIEZKA EDUKACYJNA SZLAKIEM DEPORTOWANYCH

(jednodniowa trasa autokarowa dla zainteresowanych uczniów, członków kółka historycznego, rodzin osób deportowanych)

Trasę wycieczki organizatorzy ustalają indywidualnie, uwzględniając w programie wizytę np. w *Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoślązaków do ZSRR w 1945 roku* w Radzionkowie i innych miejscach, w których znajdują się ekspozycje okolicznościowe (muzea, izby pamięci, izby regionalne), zwiedzanie miejsc upamiętnienia wywozek (tablice pamiątkowe, pomniki, cmentarze) i obiektów, w których rozgrywały się wydarzenia związane z wywózką w 1945 r. (Szkola Podstawowa w Knurowie, koszary wojskowe przy ul. Andersa w Gliwicach, domy w Łabędach, dzielnicy Gliwic).

III. WYCIEZKA EDUKACYJNA PO NAJBLIŻSZEJ OKOLICY

Korzystając z różnych dostępnych źródeł, grupa wraz z nauczycielem opracowuje trasę wycieczki po swojej miejscowości lub okolicy (np. gminie, powiecie) „Szlakiem wywózki w 1945 r. do ZSRR”. Nauczyciel wyznacza uczniów-przewodników lub przyjmuje ich zgłoszenia. Uczniowie-przewodnicy mają za zadanie zapoznać zwiedzających z historią deportacji na tym terenie. Do uczestnictwa w wycieczce warto zaprosić rodziców uczniów, krewnych i rodziny osób deportowanych, a także uczniów z innych klas lub szkół.

Uwaga! Jeśli rodziny, w których zachowały się pamiątki po deportowanych, wyrażą zgodę, można rozszerzyć trasę o spotkania w ich domach i wysłuchanie historii deportacji ich najbliższych.

SPIS KART ZAWARTYCH W TECE

- Nr 1. Komendantury radzieckie w województwie śląsko-dąbrowskim w 1945 r., za: H. Stańczyk, *Od Sandomierza do Opola i Raciborza*, Warszawa 1998, szkic nr 20.
- Nr 2. Zbiorowa mogiła mieszkańców Miechowic zamordowanych przez Armię Czerwoną w dniach 25–27 stycznia 1945 r., zdjęcie z ekshumacji w kwietniu 1969 r. Fot. Józef Bonczol.
- Nr 3. Zamordowany przez sowieckich żołnierzy ks. Jan Frenzel. 25 stycznia 1945 r. udał się z wiatykiem do konającego. W czasie spowiedzi ukrywających się w piwnicy mieszkańców Miechowic został zatrzymany przez sowieckich żołnierzy i doprowadzony do Stolarzowic, gdzie był torturowany, a następnie został zamordowany. *Zbiory Józefa Bonczola*.
- Nr 4. Odpis (kopia) obwieszczenia gminy Bobrek (Bytom) wzywającego obywateli do stawienia się do pracy. Zazwyczaj plakaty były napisane w języku niemieckim i rosyjskim, tutaj rosyjski został zastąpiony „łamaną” polszczyzną. *Zbiory Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach*.
- Nr 5. Wydane przez Milicję Obywatelską w Pawłowie (Zabrze) wezwanie do stawienia się do robót na zapleczu frontu. *Zbiory Muzeum Miejskiego w Zabrzu*.
- Nr 6. Zaświadczenie o zatrudnieniu w kopalni „Bytom” Helmuta Kondzieli, syna deportowanego Alfonsa, co zezwoliło na dalsze pozostawienie jego rodziny w mieszkaniu służbowym. *Zbiory prywatne*.
- Nr 7. Szkic żeńskiej części obozu narysowany na podstawie relacji Agnieszki Szynol (Kazior) po jej powrocie z deportacji. *Zbiory prywatne*.
- Nr 8. Rysunek obozu NKWD dla internowanych-aresztowanych nr 513 w Kandałakszy w rejonie Murmańska, na podstawie rysunku Paula Kossa, za: S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, *Deportacje z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku*, Katowice 2015.
- Nr 9. Fragment pamiętnika Ludwika Poloka. *Zbiory prywatne*.
- Nr 10. Pamiątkowe zdjęcie z wesela Ludwika Poloka. *Zbiory prywatne*.
- Nr 11. Drewniana łyżka z napisem „Piniog, Kirow” oraz drewniana papierośnica z napisami „Kemerowo 1945–46, Sibirien” wykonane w czasie deportacji przez artystę rzeźbiarza Jana Seretę. *Zbiory prywatne*.
- Nr 12. a) Pojemnik aluminiowy – miarka z napisem „BAPHA” przywieziona z deportacji przez Józefa Kandelskiego. *Zbiory prywatne*.
b) Nóż z rękojeścią z kości przywieziony z deportacji przez Teodora Tobora. *Zbiory prywatne*.
- Nr 13. Różaniec z drutu, przywieziony z deportacji do Donbasu, ofiarowany ks. infułatowi Pawłowi Pyrchale. *Zbiory ks. Pawła Pyrchaly*.
- Nr 14. Pamiątki Antona Gory przywiezione z deportacji: drewniana fajka z napisem „Kazachstan 1946”, aluminiowa łyżka, nożyk, dokument repatriacji („Sprawka”), fot. Joachim Makowski. *Zbiory Józefa (Wilhelma) Góry*.
- Nr 15. a) i b) List Franciszka M. z 7 listopada 1948 r. *Zbiory prywatne*.
- Nr 16. a) i b) List Franciszka M. z 6 lutego 1949 r. *Zbiory prywatne*.
- Nr 17. Cmentarz łagierników. *Zbiory Ośrodka KARTA*.
- Nr 18. Panorama Żezkazganu (Kazachstan), jednego z miejsc zsyłki Górnoślązaków. *Zbiory Ośrodka KARTA*.
- Nr 19. Decyzja NKWD o dalszym zatrzymaniu w łagrze Gerarda A., dokument w j. rosyjskim. *Zbiory Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*.
- Nr 20. Decyzja NKWD o dalszym zatrzymaniu w łagrze Gerarda A., tłumaczenie z języka rosyjskiego.
- Nr 21. Okładka *Spisu polskich obywateli-górników wywiezionych do ZSRR z początkiem 1945 r. z terytorium Górnego i Opolskiego Śląska* przygotowanego w 1946 r. przez Centralny Zarząd Przemysłu Węglowego. *Śledztwo S8/00/Zk OKŚZpNP Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach*.

- Nr 22. Słowo wstępne do *Spisu polskich obywateli-górników wywiezionych do ZSRR z początkiem 1945 r. z terytorium Górnego i Opolskiego Śląska. Śledztwo S8/00/Zk OKŚZpNP Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach.*
- Nr 23. Przykładowa strona (w języku rosyjskim i polskim) *Spisu polskich obywateli-górników wywiezionych do ZSRR z początkiem 1945 r. z terytorium Górnego i Opolskiego Śląska. Śledztwo S8/00/Zk OKŚZpNP Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach.*
- Nr 24. Przykładowa strona (w języku rosyjskim i polskim) *Spisu polskich obywateli-górników wywiezionych do ZSRR z początkiem 1945 r. z terytorium Górnego i Opolskiego Śląska. Śledztwo S8/00/Zk OKŚZpNP Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach.*
- Nr 25. List Wilhelma Poloka do wojewody z prośbą o interwencję w sprawie Polaków przetrzymywanych w komunistycznym obozie na terenie byłego obozu KL Auschwitz. *Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach.*
- Nr 26. List Wilhelma Poloka do wojewody z prośbą o interwencję w sprawie Polaków przetrzymywanych w komunistycznym obozie na terenie byłego obozu KL Auschwitz (cd.) *Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach.*
- Nr 27. Informacja o internowanych obywatelach polskich pochodzących z Górnego Śląska. *Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach.*
- Nr 28. Spis kopalń na terenie Górnego Śląska i Śląska Opolskiego, z których wywieziono górników do ZSRS. *Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach.*
- Nr 29. Pismo CZPW w sprawie powrotu do Polski deportowanych górników, 19 grudnia 1947 r. *Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach.*
- Nr 30. Zaświadczenie dla Maksymiliana Chroboka wydane przez Państwowy Urząd Repatriacyjny w Białej Podlaskiej. *Zbiory prywatne.*
- Nr 31. Przepustka Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Legnicy wydana Marii Reginie Kudli. *Zbiory prywatne.*
- Nr 32. Druga strona zaświadczenia PUR wydanego w Legnicy Marii Reginie Kudli. *Zbiory prywatne.*
- Nr 33. Zaświadczenie PUR zezwalające na ulgowy przejazd osoby przybywającej lub powracającej w ramach akcji repatriacyjnej wydane Marii Reginie Kudli. *Zbiory prywatne.*
- Nr 34. a) Dokument repatriacyjny („Sprawka”) Marii Reginy Kudli. *Zbiory prywatne.*
b) i c) Potwierdzenie zameldowania. *Zbiory prywatne.*
- Nr 35. a) Współczesne zdjęcie deportowanej Marii Reginy Kudli. *Zbiory prywatne.*
b) Roman Langer – zdjęcie z karty cyrkulacyjnej. *Zbiory CDDG.*
- Nr 36. Orzeczenie Spółki Brackiej o przyznaniu wdowie po Romanie Langer pensji wdowiej i dzieciom pensji sieroczej. *Zbiory CDDG.*
- Nr 37. Decyzja Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego o zmianie nazwiska rodzinie Langer na Zielonkowski. *Zbiory CDDG.*
- Nr 38. Zaświadczenie Rady Zakładowej przy Kopalni im. J. Marchlewskiego w Bytomiu (na podstawie poświadczenia dwóch świadków) o tożsamości Romana Zielonkowskiego i jego pobycie na deportacji w ZSRS. *Zbiory CDDG.*
- Nr 39. Zaświadczenie pracy Romana Zielonkowskiego. *Zbiory CDDG.*
- Nr 40. Paweł i Maria Skrzypczykowie z dziećmi w okresie międzywojennym. *Zbiory prywatne.*
- Nr 41. a) Paweł Skrzypczyk z Wilkowyj, zdjęcie sprzed wywózki do ZSRS. *Zbiory prywatne.*
b) Maria Helios-Skrzypczyk, żona Pawła Skrzypczyka z Wilkowyj, zdjęcie sprzed wywózki do ZSRS. *Zbiory prywatne.*
- Nr 42. Alojzy Pajonk zmarł dziesięć dni po powrocie z łagru do kraju, za: B. Szczech, *Śląska Golgota*, „Wieści Śląskie” 1990, nr 3–5.

- Nr 43. „Uczetnoje dzieło” –teczka osobowa Alfonsa Kondzieli prowadzona przez administrację obozu (fragmenty). Kopia dokumentu z kolekcji akt rosyjskich Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Zgodnie z rosyjską tradycją drugi człon imienia wskazuje imię ojca – Iwanowicz – syn Jana. Rubryki: 1, 2, 3 i 4 zawierają podstawowe informacje personalne; rubryka 5: miejsce zamieszkania – Bergmanklik 28 (Górnicza 28); rubryka 6: imiona i daty urodzenia żony oraz dzieci; rubryka 9: narodowość – Polak; rubryka 10: wyznanie – katolik; rubryka 12: język – polski; rubryka 14: obywatelstwo – niemieckie; rubryka 15: zawód i dotychczasowy czas pracy – górnik, 23 lata; rubryka 16: wykształcenie – 8 klas szkoły powszechnej. Objaśnienia: Magdalena Glanc. *Zbiory prywatne.*
- Nr 44. a) „Uczetnoje dzieło – cd. Rubryka 21: data i miejsce internowania – 13 lutego 1945, Bytom; rubryka 22: historia zatrudnienia; 1922–1925 kamieniołom Dolomity, zlokalizowany w Suchej Górze opodal Bytomia; 1925–1945 kopalnia „Bytom” (Bojten). Na dokumencie widoczny własnoręczny podpis – Kondziella Alfons. Końcowa część dokumentu, datowana na 23 czerwca 1945, jest skróconym opisem cech szczególnych internowanego. Na samym dole z datą 21 czerwca 1946 potwierdzenie zgonu (umier). Objaśnienia: Magdalena Glanc. *Zbiory prywatne.*
 b) Uwierzytelniony odpis postanowienia Sądu Grodzkiego w Bytomiu w sprawie stwierdzeniu zgonu Alfonsa Kondzieli dnia 21 czerwca 1946 r. *Zbiory prywatne.*
- Nr 45. a) Poświadczenie naczelnika gminy w Rokitnicy o polskiej narodowości i pomyłkowej deportacji Alfreda Razika. *Zbiory CDDG.*
 b) Tymczasowe zaświadczenie Starostwa Powiatowego w Bytomiu o polskiej narodowości Wiktora Razika, ojca Alfreda. *Zbiory CDDG.*
- Nr 46. a) Walizka Adalberta (Wojciecha) Pigulli, deportowanego do Donbasu. *Zbiory prywatne.*
 b) Brzytwa Paula Motznego używana podczas pobytu na zesłaniu. *Zbiory rodziny.*
- Nr 47. Służąca do strzyżenia włosów maszynka deportowanego Paula Motznego. *Zbiory rodziny.*
- Nr 48. Ołówki i pędzle Pawła Stellera, którymi wykonywał swoje prace w obozie w Kemerowie. *Wystawa z 2003 r. Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach.*
- Nr 49. Obelisk na cmentarzu w Przyszowicach poświęcony deportowanym i poległym w ZSRS Ślązakom, 1995 r. *Ewidencja Wojewódzkiego Komitetu Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa w Katowicach.*
- Nr 50. a) Pomnik deportowanych mieszkańców Starych Gliwic odsłonięty na terenie Szkoły Podstawowej nr 27 w Gliwicach 6 czerwca 2018 r. *Fot. Adam Barwicki.*
 b) Tablica pamiątkowa na budynku Szkoły Podstawowej w Knurowie ufundowana przez Stowarzyszenie Tragedii Śląskiej '45. *Zbiory Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach.*
- Nr 51. Pomnik Tragedii Górnośląskiej w Miechowicach (Bytom) – widok ogólny. *Zbiory Kornelii Banaś.*
- Nr 52. a) Tablica pamiątkowa umieszczona na postumencie pomnika w Miechowicach.
 b) Płaskorzeźba umieszczona w uchylonych drzwiach wagonu-pomnika w Miechowicach. W takich wagonach, nazywanych krowiakami, transportowano do ZSRS deportowanych Górnoślązaków. *Zbiory Kornelii Banaś.*
- Nr 53. Pomnik Tragedii Górnośląskiej odsłonięty w Wilkowyjach (Tychy) w 2016 r., widok ogólny. *Fot. Wojciech Schäffer.*
- Nr 54. Napisy na pomniku w Wilkowyjach. *Fot. Wojciech Schäffer.*
- Nr 55. Pamiątkowe tablice w języku polskim i ukraińskim, odsłonięte i poświęcone 29 września 2013 r. na terenie parafii św. Józefa w Doniecku. *Fot. Jarosław Wroński.*
- Nr 56. Pamiątkowa tablica w kościele pw. św. Józefa w Doniecku, odsłonięta i poświęcona 29 września 2013 r. *Fot. Jarosław Wroński.*
- Nr 57. a) Fragment wystawy przygotowanej przez OBEP IPN w Katowicach i prezentowanej w 2003 r. w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu, poświęconej deportacjom mieszkańców Górnego Śląska do ZSRS w 1945 r. *Fot. Tomasz Szemalikowski.*
 b) Gabriel Tomczyk, jeden z deportowanych, na tle fragmentu wystawy; wagonu-krowioka i kopii listu, który wyrzucił z wagonu z prośbą o przekazanie go rodzinie. *Fot. Tomasz Szemalikowski.*

- Nr 58. Okolicznościowe datowniki i naklejka poczty harcerskiej upamiętniające Rajd historyczny „Szlakiem pamięci” poświęcony deportacjom Górnoślązaków do ZSRS w 1945 r. zorganizowany przez Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej IPN w Katowicach w 2005 r., w 60. rocznicę tragicznych wywózek. *Zbiory Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach.*
- Nr 59. Rekonstrukcja historyczna wydarzeń związanych z deportacjami przygotowana przez uczniów bytomskich szkół w czasie Rajdu historycznego „Szlakiem pamięci” w 2005 r. *Fot. Dariusz Pietrucha.*
- Nr 60. Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoślązaków do ZSRR w 1945 roku rozpoczęło działalność w Radzionkowie (pow. Tarnowskie Góry) w 2015 r. *Fot. i zbiory CDDG.*
- Nr 61. a) Sala ekspozycyjna w CDDG w Radzionkowie. *Fot. Kolores, Robert Kwiatek.*
b) Sala Zadumy – jedna z części ekspozycji w CDDG w Radzionkowie. *Fot. Kolores, Robert Kwiatek.*
- Nr 62. IV Bieg Pamięci Deportowanych Górnoślązaków, 28 lutego 2019 r., zorganizowany przez CDDG. *Fot. Ireneusz Konik, zbiory CDDG.*
- Nr 63. Okładka teki edukacyjnej *Deportacje Górnoślązaków do ZSRS w 1945 roku*, wydanej przez OBEP IPN w Katowicach w 2008 r.
- Nr 64. Mapa nr 1 – *Górny Śląsk w latach 1922–1938. Atlas historyczny Górnego Śląska w XX wieku.* Zbiór map edukacyjnych, autorzy map i tekstów: D. Smolorz i M. Kordecki, redakcja kartograficzna: D. Przybytek, A. Osowska, wydawca: Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej 2013.
- Nr 65. Mapa nr 2 – *Walki na Górnym Śląsku: styczeń – maj 1945. Atlas historyczny Górnego Śląska w XX wieku.* Zbiór map edukacyjnych, autorzy map i tekstów: D. Smolorz i M. Kordecki, redakcja kartograficzna: D. Przybytek, A. Osowska, wydawca: Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej 2013.
- Nr 66. Mapa nr 3 przedstawiająca łagry na terenie ZSRS, do których trafiali deportowani Górnoślązacy, oprac. merytoryczne D. Węgrzyn, oprac. graficzne B. Nikonowicz.
- Nr 67. Mapa nr 4 przedstawiająca łagry na terenie Ukrainy, oprac. merytoryczne D. Węgrzyn, oprac. graficzne B. Nikonowicz.

ZAWARTOŚĆ PŁYTY DOŁĄCZONEJ DO TEKI

LISTA GÓRNOŚLĄZAKÓW DEPORTOWANYCH DO ZSRS W 1945 R. (fragmenty), czyta Franciszek Pieczka (5')

RELACJE DEPORTOWANYCH I ICH RODZIN:

Kudła Maria Regina – ur. 5 XII 1927 w Siedliskach, deportowana do Kandałakszy, po opuszczeniu łagru tranzytem przewieziona do Brandenburgii, do rodzinnego domu wróciła jesienią 1947 r., (15'41").

Wiktor Kik – ur. 1 IV 1927 r., mieszkaniec Sierakowa, deportowany na Ural, (12'01").

Jan i Alicja Śrubarz – syn i synowa Józefa Szrubarza, ur. 15 II 1892 w Woszczycach, deportowanego do Krasnowodzka, (7'27").

Ignacy Kowol – ur. 18 I 1927 r. w Ostropie, deportowany do Ratomki pod Mińskiem, (4'16").

Krystyna Rzepka – córka deportowanego Emila Procka, ur. 20 VII 1912 w Katowicach, wywiezionego do Alczewska na Ukrainie, (3'39").

Werner Wieszok – wnuk Józefa Wieszoka, ur. 15 III 1908 w Czerwionce k. Łabęd, deportowanego do Dniepropietrowska, i Józefa Wollnego, ur. 27 X 1910 w Strzelcach Opolskich, przebywającego na Uralu, (3'11").

Jan Kandelski – syn deportowanego Józefa Kandelskiego, ur. 3 II 1923 w Kłokocinie, wywieziony do Karagandy, (1'39").

„PRZEMILCZANA TRAGEDIA” – film zrealizowany na zlecenie IPN Oddział Katowice przez Studio „Arka Górnośląska”, 2004, (27'36").

BIBLIOGRAFIA DLA NAUCZYCIELA

LITERATURA PODSTAWOWA:

- Wywózka. *Deportacje mieszkańców Górnego Śląska do pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 r. Faktografia – konteksty – pamięć*, red. S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, Katowice 2014.
- Deportacje Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku*, red. A. Dziurok, M. Niedurny, Katowice 2004.
- S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, *Deportacje z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku. Katalog wystawy stałej w Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku w Radzionkowie*, Katowice 2015.
- Z przekłętą raję. Zapiski Górnoszlązaków deportowanych w 1945 r. do ZSRS*, oprac. K. Banaś, S. Rosenbaum, Katowice 2009.
- E. Borkowska, U. Dylong, A. Jonderko, „Mieli wrócić za czternaście dni”. *Mieszkańcy Ostropy w obozach pracy przymusowej w Związku Sowieckim (1945–1949)*, wstęp i oprac. D. Węgrzyn, Katowice–Gliwice 2014.
- „Wywieziono nas bydłęcymi wagonami”. *Relacje deportowanych z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku*, wybór i oprac. S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, współpraca K. Kartasiński, Katowice 2015.
- „Niech świat pamięta o nas...” *Losy osób deportowanych do ZSRS z terenu Górnego Śląska w 1945 r.*, red. K. Banaś, Katowice 2016.
- Deportacje do Związku Sowieckiego z ziem polskich w latach 1944–1945. Perspektywa porównawcza*, red. S. Rosenbaum i D. Węgrzyn, Katowice 2015.

LITERATURA UZUPEŁNIAJĄCA:

- Arkusz Aleksandra, *Obywatele polscy w obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178–454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, Kraków 2010.
- Banaś Kornelia, Niedurny Marcin, *Unikatowe świadectwa*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 6–7, s. 131–136.
- Banaś Kornelia, *Przemilczana tragedia. Deportacja Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku*, „Gość Niedzielny” 2003, nr 48, s. 37.
- Banaś Kornelia, *Szedłbym do Was dzień i noc. Łagrowa korespondencja Franciszka M.*, „Śląsk” 2004, nr 1, s. 9.
- Bonczol Józef, *Rok 1945* [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice 1995, s. 430–435.
- Borkowska Elżbieta, *Internowanie mieszkańców Starych Gliwic w 1945 roku*, „Zeszyty Gliwickie” 2004, nr 31, s. 219–222.
- Czajkowski Anatolij, *Niewola za obce i swoje grzechy. Jeńcy w obozach na Ukrainie 1939–1953*, Warszawa 2003.
- Drabina Jan, *Historia Bytomia 1245–2000*, Bytom 2000.
- Drabina Jan, *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku*, Chorzów 1999.
- Dziurok Adam, *Śląskie rozrachunki. Władze komunistyczne a byli członkowie organizacji nazistowskich na Górnym Śląsku w latach 1945–1956*, Warszawa 2000.
- Fertacz Sylwester, *Internowanie i wywóz mieszkańców Górnego Śląska do Związku Radzieckiego w 1945 roku* [w:] *Śląsko-zagłębiowskie konfrontacje historyczne (XIX–XX wiek)*, red. Maria Wanda Wanatowicz, Katowice 1999, s. 162–173.
- Golon Mirosław, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.
- Gołasz Zbigniew, *Śląska tragedia w Zabrze 1945 r. – internowani i deportowani*, Zabrze 2005.

- Hytrek-Hryciuk Joanna, „Rosjanie nadchodzą!” *Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 2010.
- Karwat Krzysztof, *Kierunek: Wschód. Deportacje Ślązaków*, „Śląsk” 1996, nr 3, s. 10–13.
- Kijonka Tadeusz, *Głuche interpelacje*, „Śląsk” 2002, nr 5, s. 42–46.
- Klimczok Ludwik, *Choroby, głód, praca. Relacja z deportacji do ZSRS (1945–1947)*, „Czasypismo” 1(7) 2015, s. 52–61.
- Kowalski Zbigniew, *Powrót Śląska Opolskiego do Polski. Organizacja władzy ludowej i regulacja problemów narodowościowych w latach 1945–1948*, Opole 1988.
- Kwieciński Arkadiusz, *Informacja o śledztwie w sprawie deportacji polskich górników do ZSRR*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 7, s. 23.
- Lis Michał, *Polska ludność rodzima na Śląsku po II wojnie światowej (Polityczno-społeczne uwarunkowania integracji)*. Próba syntezy, Opole 1991.
- Lyszczyna Marek, Paweł Steller. *Twarz tragedii górnośląskiej*, „Czasypismo” 1(7) 2015, s. 62–65.
- Madajczyk Piotr, *Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948*, Warszawa 1996.
- Miroszewski Kazimierz, *Armia Czerwona na terenie województwa śląsko-dąbrowskiego [w:] Rok 1945 w województwie śląsko-dąbrowskim*, red. Andrzej Topol, Katowice 2004, s. 9–32.
- Ofiary stalinizmu na ziemi bytomskiej w latach 1945–1956. Dokumentacja zbrodni*, praca zbiorowa pod red. Jana Drabiny, Bytom 1993.
- Paweł Steller – artysta deportowany*, katalog wystawy Muzeum Historii Katowic, Katowice 2015.
- Pluta Jerzy, *Podróż na Wschód w 1945 roku (spod Gliwic na Ukrainę)*, „Przecinek” 1998, nr 6, s. 10.
- Stańczyk Henryk, *Od Sandomierza do Opola i Raciborza*, Warszawa 1998.
- Steller Stefan, *Najdłuższa podróż*, „Śląsk” 1996, nr 9, s. 22–24.
- Tracz Bogusław, *Rok ostatni – rok pierwszy. Gliwice 1945*, Gliwice 2004.
- Tragedia Górnośląska jako barometr współczesnego dyskursu o Polakach i Niemcach? – publikacja pokonferencyjna/Oberschlesische Tragedie als Barometer des gegenwärtigen Diskurses über Polen und Deutsche? – Konferenzbeiträge*, Gliwice–Opole 2012.
- Warzecha Bartłomiej, *Deportacje „górników”*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 7, s. 25–26.
- Węgrzyn Dariusz, *Dzieje obozu NKWD/MWD nr 503 Kemerowo, ze szczególnym uwzględnieniem pobytu w nim osób aresztowanych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, s. 53–78, <http://cejsh.imc.edu.pl>.
- Węgrzyn Dariusz, *Zmartwychwstali*, „Czasypismo” 1(11) 2017, s. 163–166.
- Węgrzyn Dariusz, *Deportacje*, „Czasypismo” 1(7) 2015, s. 44–51.
- Woźniczka Zygmunt, *Górny Śląsk w 1945 roku. Czy to było wyzwolenie?*, „Śląsk” 1996, nr 3, s. 20–22.
- Woźniczka Zygmunt, *Z działalności polskiego i radzieckiego aparatu represji na Górnym Śląsku w 1945 roku [w:] Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku*, red. Andrzej Topol, Katowice 1994, s. 51–76.
- Woźniczka Zygmunt, *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów*, Katowice 1996.
- Woźniczka Zygmunt, *Represje na Górnym Śląsku po 1945 roku*, Katowice 2010.
- Zapomniane historie ludzkich dramatów. Losy mieszkańców Górnego Śląska w latach 1939–1956*, red. Kornelia Banaś, Andrzej Sznajder, Katowice 2003.

